

T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

16. ve 17. YY'DA OSMANLI VE SAFEVİ DEVLETLERİNİN
BAŞKENTLERİNDE MEYDAN KAVRAMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER-
MEYDANDA YAŞAM KURGUSU

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Amir Reza NABATCHIAN

Mimarlık Ana bilim Dalı
Mimarlık Bilim Dalı

MART-2015

T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

16. ve 17. YY'DA OSMANLI VE SAFEVİ DEVLETLERİNİN
BAŞKENTLERİNDE MEYDAN KAVRAMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER-
MEYDANDA YAŞAM KURGUSU

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Amir Reza NABATCHIAN

Mimarlık Ana bilim Dalı
Mimarlık Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Gülhan Benli

MART-2015

T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans Tez Onay Belgesi

Enstitümüz Mimarlık Ana Bilim Dalı Mimarlık Tezli Yüksek Lisans Programı Y1213.050007 numaralı öğrencisi **Amirreza NABATCHIAN** 'ın "16 VE 17. YY'DA OSMANLI VE SAFEVİ DEVLETLERİNİN BAŞKENTLERİNDE MEYDAN KAVRAMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER-MEYDANDA YAŞAM KURGUSU" adlı tez çalışması Enstitümüz Yönetim Kurulunun 18.11.2014 tarih ve 2014/18 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından ile Tezli Yüksek Lisans tezi olarak edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi :27/03/2015

1)Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Gülhan BENLİ

.....
.....

2) Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Süleyman BALYEMEZ

.....
.....

3) Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Pelin KARAÇAR ERCOŞKUN

.....
.....

Not: Öğrencinin Tez savunmasında **Başarılı** olması halinde bu form **imzalanacaktır**. Aksi halde geçersizdir.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “16. Ve 17. Yy’da Osmanlı Ve Safevi Devletlerinin Başkentlerinde Meydan Kavramını Etkileyen Faktörler-Meydanda Yaşam Kurgusu” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim. (.../.../20..)

Aday / İmza

ÖN SÖZ

Hayat boyunca insanın hem bireysel, hem de toplumsal yaşamındaki seçimlerinin, kendinden önceki tarihi olay ve eylemlerden dolayı da olsa etkilendiği, birçok sosyolog, psikolog ve tarih bilimciler tarafından dile getirilmektedir. Tarihin iyi etüt edilmesi geçmişe ait sadece bir tecrübe örneği değil, sonrasında yaşanacak dönemlere önderlik edecek anlayış, ibret alma, muhakeme ve hatırlamaların telafisine de vesile olacağı, çoğu araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir.

Tarihsel konular üzerinde çalışmanın verdiği olumlu duyguların yanı sıra tezin başlığında bahsi geçen imparatorlukların meydanlarının oluşum sürecini etkileyen faktörlerin keşfi üzerine kurulu olması, araştırmacının karşısına zaman zaman güçlükler çıkartmış olsa da, farklı kültürleri öğrenmek, çeşitli olay ve düşüncelerle yüz yüze gelmek, kendisine büyük öğreti sunmuştur.

Tezin hazırlanmasında katkısı ve desteği olan, bilgisi ve emeği geçen değerli Yrd.Doç.Dr. Gülhan Benli hocama teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca benden yardımlarını ve sabrını esirgemeyen eşim; Seyedeh Shabnam Zargari'ye de çok teşekkür ederim.

Bu araştırma kapsamında toplanan bilgi ve belgelerin bu konuda çalışacak diğer araştırmacılara veri sağlamasını arzu etmekteyim.

Mart-2015

Amir Reza Nabatchian

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖN SÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
ŞEKİL LİSTESİ.....	vii
ÖZET.....	ix
ABSTRACT.....	x
1. GİRİŞ.....	1
2. KENTSEL İMGELER VE FONKSİYONEL BİLEŞENLER.....	3
2.1. Kentsel Alan Tanımı.....	5
2.2. Meydan Ve İşlevi.....	7
3. OSMANLI VE SAFEVİ İMPARATORLUKLARINDA TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE KENTSEL BİÇİMLENİŞİ ETKİLEYEN SÜREÇLER.....	9
3.1. Sosyal Süreçler.....	9
3.1.1. Osmanlı'da sosyal süreçler (doğu roma ve bizans dönemi).....	9
3.1.2. İran ve orta Asya.....	13
3.1.3. İslam ve Arap dünyası.....	15
3.1.4. Türkler ve Anadolu.....	17
3.2. Kentsel Öğeler.....	21
3.2.1. Fiziksel öğeler.....	21
3.2.2. Entelektüel öğeler.....	31
4. 16. ve 17.YÜZYILDA OSMANLI VE SAFEVİ İMPARATORLUKLARININ BAŞKENTLERİNDE MEYDAN KAVRAMINI ETKİLEYEN TARİHİ, POLİTİK VE SOSYAL BİLEŞENLER (teorik faktörler).....	34
4.1. Tarihi Yapı; Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının 16. ve 17. yy etkileşimi.....	34
4.1.1. Siyasi çatışmalar.....	35
4.2. Politik Yapı; devlet kavramının biçimlenişi.....	36
4.2.1. Devlet biçimlenişini etkileyen faktörler.....	36
4.2.1.1. Kabile, ırk ve beylikler.....	36
4.2.1.2. Din, mezhep ve tarikat.....	38
4.2.1.3. Göç ve nedenleri.....	42
4.2.1.4. Esnaf ve sanatçılar.....	43
4.2.1.5. Geleneksel yönetim uygulamalarındaki değişiklikler.....	44
4.2.1.6. Sosyal bunalımlar ve siyasi anarşi.....	45
4.2.2. Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının askeri, siyasi ve idari yapısı.....	46
4.3 Sosyal Yapı; Kentsel alanları etkileyen sosyal faktörler.....	50
4.3.1 Dünya görüşüne bağlı faktörler.....	52
4.3.2 Finansal ve sosyo-ekonomik olgular.....	56
5. OSMANLI VE SAFEVİ İMPARATORLUKLARIN BAŞKENTLERİNDE OLUŞAN MEYDAN OLGUSU.....	58
5.1. İslami Kentsel Olgusu.....	58
5.1.1. İstanbul kentin olgusu.....	59
5.1.2. İsfahan kentin olgusu.....	61
6. SONUÇ ve DEĞERLENDİRMELER.....	63
KAYNAKLAR.....	65

EKLER	68
ÖZGEÇMİŞ	71

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 2.1: kentsel imgelenişin bileşenleri (McGlynn, 1985: 119).....	5
Şekil 2.2: Washington’da bir Açık alan örneği	6
Şekil 2.3: Floransa’da bir Kamusal alan örneği	6
Şekil 2.4: Atlanta kentin Piedmont, kent parkı	7
Şekil 2.5: Denver Sivil merkezi	7
Şekil 3.1: Bizantion, Konstantinopolis ve 1962 yılında İstanbul haritası(Kuban, 2010: 21) .	10
Şekil 3.2: Bizantion, ilk ve sonuncu surlar (tahmini) (Kuban, 2010: 20)	11
Şekil 3.3: Constantinus surları yapıldıktan sonra Konstantinopolis(Kuban, 2010: 28)	12
Şekil 3.4: 1422 yılında Cristoforo, Buondelmonte tarafından çizilmiş Konstantinapol haritası(Cezar, 2002: 21)	13
Şekil 3.5: Selçuklu İmparatorluğunda üç ögeli kentsel biçimlenişi, Herat kenti(Shafaghi, 2006: 73).....	14
Şekil 3.6: Safevi İmparatorluğunda, İsfahan kentin Mahalleleri(Haneda, 2001: 150,151)....	15
Şekil 3.7: 767-912 yılları arasında Bağdat Surları ve İç Kalesi	16
Şekil 3.8: Konstantinapol’un Bizans dönemindeki 14 idari bölgesi	17
Şekil 3.9: İstanbul’un Fetihten sonra durumu	19
Şekil 3.10: Eyüp, İstanbul’un fethi ile birlikte kurulan ilk Osmanlı-Türk sur dışı(Goodwin, 2012: 554).....	20
Şekil 3.11: Bursa’nın Hanlar Bölgesi(Cezar, 1985: 36).....	22
Şekil 3.12: Konstantinopolis planı 1453(Kuban, 2010: 71).....	23
Şekil 3.13: Augustaion ve çevresi, arkeolojik kalıntılar(Kuban, 2010: 83)	24
Şekil 3.14: Celal Esat Arseven’in arkeolojik veriler ışığında, Hipodrom ve çevresinin 10. Yüzyıldaki halini canlandırdığı çizim(Kuban, 2010: 86)	25
Şekil 3.15: İstanbul’un kent planı, 1453-1520(Kuban, 2010: 222).....	26
Şekil 3.16: İstanbul’un kent planı, 1520-1603, Sultan Ahmet Camisinin bitiminden önce(Kuban, 2010: 251).....	27
Şekil 3.17: Çiğir Bağ caddesinin dolaşım planı(Blake, 2009: 105)	28
Şekil 3.18: Devlet Sarayın planı. Şah Abbas zamanında yapılan binalar belirlenmektedir (Blake, 2009: 72, Hillenbrand, 2010:426)	29
Şekil 3.19: İsfahan kentin, eski ve yeni odak noktaları, 1722(Blake, 2009: 57).....	29
Şekil 3.20: Harun al-vilayet meydanı Selçuklu İ. döneminde(Shafaghi, 2006: 239).....	30
Şekil 3.21: Nakşi Cihan Meydanı çevreleyen önemli yapılar ve çihar bağ caddesi (Hillenbrand, 2010:445)	32
Şekil 3.22: Safevi kentsel gelişiminde, üç ilişkisel prensibidir	32
Şekil 3.23: Çiğir Bağ başlangıç noktasında bulunan köşk1703(Gelder, 1994: 82).....	33
Şekil 3.24: Safevi başkentinde, sur dışında ulaşan 3 bölgesi(Blake, 2009: 33).....	37
Şekil 4.1: İmparatorlukların coğrafik ve siyasi toprakları.....	35
Şekil 4.2: Büyük Selçuk İmparatorluğun toprakları (1040-1157).....	37
Şekil 4.3: Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerin toprakları (1437 - 1502)	37
Şekil 4.4: Nakş-ı Cihan meydanında Âli-Kapı yapısı, 1907, Ernst Hoeltzer tarafından çekilmiş bir fotoğraf.....	39
Şekil 4.5: Divan yolu caddesinin Babı-i Ali yapısı, 1918, çekilmiş bir fotoğraf	39
Şekil 4.6: Sultan Ahmet Camisi, 1609 (Goodwin, 2012: 397).....	39
Şekil 4.7: Şah Camisi ,1611	40
Şekil 4.8: İmparatorlukların Çaldıran savaşı, Sultan Selim ve Şah İsmail, 1514 (Selim-name, 1597-8: 113a).....	40
Şekil 4.9: İmparatorlukların Ankara savaşı, Timur Han ve Sultan Bayezid, 1402	41
Şekil 4.10: Kızılbaş askeri gücü.....	42

Şekil 4.11: Yeniçeri askeri gücü.....	42
Şekil 4.12: Osmanlı ve Safevi İmparatorlukların sınırında bulunan Culfa bölgesi(Blake, 2009: 21).....	43
Şekil 4.13: Sultan Ahmet meydanında toplanan esnaf ve işadamları(Goodwin, 2012: 248, 249).....	43
Şekil 4.14: Nakş-ı Cihan meydanında toplanan esnaf ve işadamları(Blake, 2009: 118).....	44
Şekil 4.15: Payas Külliyesi, Sokullu Mehmet Paşa 1574(Hatay Kültür Envanteri, 2011: 52).....	45
Şekil 4.16: Erzurum, Lala Mustafa Paşa camisi 1562 (Goodwin, 2012: 395).....	45
Şekil 4.17: Safevi İmparatorluğun eyaletleri, J.B. Homann tarafından çizilmiş Şekiller, Grosser Atlas, Nüremberg, 1737	47
Şekil 4.18: Sultani medresesi, 1704(Blake, 2009: 168).....	47
Şekil 4.19: Osmanlı İmparatorluğun beylerbeylikleri	49
Şekil 4.20: Osmanlı devletinde bir divan toplantısı.....	49
Şekil 4.21: Safevi İmparatorluğun sosyal yapısı(Savory, 2011: 175).....	51
Şekil 4.22: Osmanlı İmparatorluğun sosyal yapısı(Y.y, 1959: 1409).....	52
Şekil 4.23: Dünya görüşünü oluşturan temel öğeler	52
Şekil 4.24: At meydanında, Ekmekçi esnafının gösterileri, Sur Name'den, 1582 Nakkaş Osman tarafından çizilmiş	55
Şekil 4.25: Nakşi Cihan Meydanında kılınan Kurban Bayramın namazı	55
Şekil 4.26: Abbasi kervansarayları(Savory, 2011: 189)	56
Şekil 5.1: İslami kentsel olgusu (Shafaghi, 2006: 56)	58
Şekil 5.2: İstanbul'un kent planı, 1603-1730(Kuban, 2010: 274)	59
Şekil 5.3: İstanbul'un kent planı	60
Şekil 5.4: İsfahan kentin planı 1590-1613 (Hillenbrand, 2010:421)	62
Şekil A.1: Eugène Flandin'in Eyüp iskelesi ve Eyüp camiini yansıtan gravürü	67
Şekil A.2: Üsküdar kayıkçı iskelesi ve Valide Sultan camiinin Eugène Flandin tarafından çizilmiş gravürü.....	67
Şekil B.1: Çiğir Bağ caddesinden, Cornelius de Bruyn tarafından çizilmiş bir resim, 1703(Blake, 2009: 108)	68
Şekil B.2: Allah-verdi han köprüsünden, Cornelius de Bruyn tarafından çizilmiş bir resim, 1703(Gelder, 1994: 78)	68
Şekil C.1: Wirth tarafından önerilen bir İslami kent olgusu(Shafaghi, 2006: 57).....	69
Şekil C.2: Ehlers tarafından önerilen bir İslami kent olgusu(Shafaghi, 2006: 57).....	69

16. ve 17. YY'DA OSMANLI VE SAFEVİ DEVLETLERİNİN BAŞKENTLERİNDE MEYDAN KAVRAMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER-MEYDANDA YAŞAM KURGUSU

ÖZET

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı ve Safevi imparatorlukların siyasi, sosyal ve ekonomik yapısal incelenmesi, bu çalışmaya temel dayanak oluşturmaktadır. Tarihi süre içerisinde kentsel alanların şekillenmesi ve biçimlenişi, en önemli hedef olarak belirlenmiştir. Hâlihazırdaki araştırmada en etkili faktörlerin (fiziksel boyutlar ve uzaysal nitelikler) ve farklı coğrafik topraklarda olan dünya görüşlerin değerlendirilmesi amaçlanmaktaydı. Çeşitli sosyal süreçleri baştan geçirten imparatorlukların başkentleri örnek olarak alınmıştır. İmparatorlukların eski başkentlerinde uygun bir kentsel gelişimi başlanmaması ve aynı zamanda devletin yüksek mevkilerin arasında planlanma faaliyetlerinin yaygınlaşması, Şah veya sultanların kapsamlı kararların değerlendirilmesinin gerektiği, kent kavramının biçimlenişinde sosyal süreçlerin önemli rollerinin algılanması ve Kent imgesini etkileyen kentsel alanların yaşam kurgusu dikkate alınması gibi yüklemeler tezin ana hipotezleri olarak sorunların daha fazla açıklanması için önerilmektedirler.

Araştırmanın çoğu vurguları; bir taraftan Osmanlı sultanların siyasi fırsatları ve sosyal bir sembolik düşünceleri, diğer taraftan da Safevi şahların siyasi iktidarı ve sosyal dünya görüşleri üzerinde temel dayanak oluşturmaktadır. Sultanların ve Şahların siyasi iktidarından dolayı iç güvenlik sağlanır ve böylece hem ekonomik durumu zenginleşecektir, hem de planlanma faaliyetlerin sayısı artacaktır. Osmanlı imparatorluğunda hukuki ve dini veya Safevi imparatorluğunda siyasi iktidarın ve ekonomik gelişiminin simgesel gibi kentlerin farklı rollerini keşfetmek, çalışmanın diğer işlevsel vurgularıdır. Kent insanlar bakımından imgelenebilen ve algılanabilen bir nesne olarak; çevresel öğelerle insan arsında olan iki yönlü bir sürecin sonucudur, Oysaki hem tecrübelerin hem de anlık algılamının etkisinin altındadır.

Yüksek lisans tezin temel vurgusu olarak; *Meydanın* insani bir tecrübe gâh olarak diğer sanatsal ortamlar (Sinema ve Tiyatro) gibi bütün öğeleri birleştirerek “*Yaşam Kurgusunu*” iki sekanslı bir biçimde belirlenmesi istenilmektedir. Seçilmiş örneklerle göre, bu vurguların çoğunlukla İslami kentsel modellerine sahip olan şehirlerde popüler edilmesinin mümkün olduğu görülmektedir. Farklı kültürleri paralel şekilde irdelemek ve çeşitli bilimsel alanlarda (Tarih, Mimarlık, Kentsel planlama) araştırmak, yüksek lisans tezine büyük değerler katmış ve araştırmacının kendisine büyük öğreti sunmuştur. Dolayısıyla bu araştırma kapsamında toplanan bilgi ve belgelerin bu konuda çalışacak diğer araştırmacılara veri sağlaması arzu edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları, Siyaset, Toplum, Mimari-Kentsel planlama, Kent, Meydan.

EFFECTIVE FACTORS ON SQUARE CONCEPT IN THE CAPITAL OF OTTOMAN AND SAFAVID GOVERNMENT- LIFE SCREENPLAY SQUARE

ABSTRACT

Ottoman and Safavid Empire's political, social and economic structure in 16&17th century are the most important research backgrounds. The main argument is the shaping and creation of urban spaces in historical periods. The present study aimed to assess the most effective factors (physical dimensions and spatial qualities) and ideologies in different geographical scopes. The case study was capital of empires which suffered many social processes. Predicates like these: Lack of appropriate urban development in the former capitals of empires which planning activities disseminate among the officer, necessary of evaluation of Shah or Sultan's comprehensive decisions, detection of important role of social processes in creation of city concept and gaining importance of effective of urban space's life screenplay in city's imaging, are the main hypothesis that proposed further explanation for this issues.

Most findings of this study are based on political opportunity and social symbolic concepts of the Ottoman Sultans and also on political authority and social ideology of the Safavid kings. Due to political authority of kings and sultans, homeland security was established and so that, economic would boom and planning activities would increase. Identification of city's different roles such as; a juristic and religious city in Ottoman Empire, or a symbolic city of political power and economic development in Safavid Empire, are the another functional findings of this research. Also in terms of people city as perceivable and imaginable object is the result of two-way process between human and environment, which are both under the influence of experience as well as instant detection.

Determination of Meydan's life screenplay in two sequential format like other artistic environment (cinema and theater), is requested as scientific highlights of master thesis. According to case study, it seems that these highlights can be popularized in majority of cities with Islamic urban pattern. Analyze of different cultures in parallel methods and evaluation of various scientific fields have added great value to the master's thesis and have gave great teachings to researcher. Therefore, the collected information and documents for study's scope, is desirable to provide data to other researchers whom will work on this issue.

Keyword: Ottoman and Safavid empires, Politic, Society, Architectural-Urban planning, City,

1.Giriş

Araştırmacı tarafından çoğunlukla merak edilen “Mimarlık” ve “Kentsel Planlama” etkileşimi ve kentsel alanların biçimlenişinde kuşkusuz bir önemli rol alması, ayrıca sosyo-kültürel yaşamın mimariye yansımaları ve bu yansımanın kentleşme biçimlerinde etken olması çalışmanın başlangıç noktası ve konunun seçim nedenlerinden en önemlisidir.

Bu açıdan mimarlık tek bir yapı ölçeğiyle veya fiziksel özelliklerine göre tanımlanmış bir nesne değil, şehircilikle geri dönüşlü, doğrudan etkileşimde olan ve kentsel alanların belirgin bir birleşeni olarak kabul edilebilir. Öte yandan mimarlık kimliği, özel bir tasarıma göre biçim bulma veya inşa etme yöntemleriyle oluşmaz. Mimarın farklı güçlüklerle mücadelesini, mimara imkân sunan kişi ya da finansal kaynaklar ve toplumun siyasi, dini ve ekonomik durumu da, mimari sonuca etkendir. Bu sosyal çevre ve verilerin incelenmesi araştırmanın kuramsal çerçevesini oluşturmaktadır.

Meydanlarda dün ve bugünkü şehirlerin en belirgin kentsel alanları olarak, bütün toplumsal, siyasi ve ekonomik aksaklıklara ve sosyal süreçlere rağmen oluşum, biçimleniş ve tarihsel yaşamın belirli süreler boyunca sürdürüldüğünün izleri yatar.

Bu çalışmanın amacı, tarihin belirli dönemlerine tanıklık eden benzer iki yönetimin idarisinde bulunan “ana meydan” niteliğindeki bölgelerin, oluşum süreçlerine etken olan faktörlerin irdelenmesidir. Bu bağlamda, elinizdeki çalışma kapsamında iki ayrı bölgede iki ayrı meydan ele alınarak, bu meydanların oluşumunun incelenmesi, biçimlenişindeki değişkenlerin tespiti, dönemsel olarak siyasi, ekonomik ve idari etkenlerin irdelenmesi ve meydanın yaşam kurgusunu şekillenmesindeki kentsel gelişim ve değişimlerin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Konunun Önemi; 16. ve 17.y.y Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarının başkentlerinde yükseliş dönemlerinin en ihtişamlı eserlerinin bulunduğu iki meydanın; Sultanahmet ve Nakşi Cihan Meydanlarının ön plana çıkmasından kaynaklanır. Bu süreçte en

çarpıcı ve görkemli zamanların yansımasının sergilendiği bu iki önemli meydan, çalışma konusunun özneleri olarak belirlenmiştir.

Başvurulan yöntemlerin başında; çalışmanın ana amaçlarına ulaşmak üzere, her iki araştırma bölgesi üzerinde hazırlanmış tarihi, idari, siyasi, sosyal ve ekonomik faktörleri içeren tüm akademik çalışmaların, kitapların ve tezlerin incelenmesi gelir. Bunun yanı sıra, gezgin ve seyyahların yazdığı eserler veya tarafsız araştırmacılar tarafından yazılan kaynakların da kullanılması yararlı olacağı düşünüldüğünden, ulaşılabilen tüm kaynaklar taranmıştır. Bu tarama Türkçe, İngilizce ve Farsça dillerinde yapılmıştır. Bahsi geçen tüm bu literatür araştırmasının yapılması, bölgelere giderek alanların yerinde incelenmesi ve gözlem yapılması çalışmanın diğer bir yöntemi olarak belirlenmiştir.

Tez çalışmasına yön verecek ve yapılacak tespitlere yönelik bazı hipotezler belirlenmiştir;

- Safevi Şah'ının ve Osmanlı Sultanı'nın kapsamlı kararları kent planlamasında etkindir.
- Devletin yüksek mevkileri arasında planlanma faaliyetlerin etken olma davranışı yaygınlaşmıştır.
- Kent kavramının biçimlenişinde, sosyal süreçlerin rollerinin büyük önem taşımaktadır.
- Kent imgesini etkileyen kentsel alanların yaşam kurgusunda her iki imparatorluk açısından fark bulunmaktadır.
- İmparatorlukların eski başkentlerinde kendinden önce orada yaşamış medeniyetlerden kalan fiziki izler bulunmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde; kuramsal temel olarak kent ve meydanın genel tanıtımı ele alınarak, kentsel imgelenişin bileşenleri incelenmiştir. İkinci bölümünde; her iki imparatorluğun 16. Ve 17. yüzyılda tarihi, siyasi ve sosyal yönden benzerlik ve ayrımları incelenerek, etkileşimleri irdelenmiştir. Üçüncü bölüm kapsamında, imparatorlukların tarihi kentsel yapı biçimlenişini etkileyen sosyal süreçlerin irdelenmesi, imparatorlukların başkentlerini olgunlaştıran ve niteleyen öğelerin tanımlanması yapılmıştır. Dördüncü bölümde ise, bu imparatorlukların başkentlerindeki kentsel gelişim ve değişimler ortaya koyulmuştur.

2. KENTSEL İMGELER VE FONKSİYONEL BİLEŞENLER

Kent, farklı kategorilerden ve çeşitli özelliklere sahip olan gözlemciler tarafından algılanabilen ve imgelenebilen bir nesnedir. Kent imgesi insanla çevresel öğeler arasında oluşan iki yönlü bir sürecin ürünüdür, oysaki hem anlık algılama hem de geçmişteki tecrübelerin etkisinin altındadır (Lynch, 2013: 4,7). Dikkati çeken diğer bir konu; kentin gözlemcilerinin bireysel imgelerinden oluşan bir *halk imgesi* vardır, oysaki bu durum hem çevreyle, hem de kentlilerle aralarında oluşan sağlam bir işbirliğinin sonucudur. Kentsel alanların imgelenişinde bir yandan toplumsal ilişkiler ve işlevsel anlam önemli rol almaktadır, diğer yandan da algılanabilen somut öğeler kullanılmaktadır (Lynch, 2013: 51). Bunlar; yollar, sınırlar-kenarlar, bölgeler, düğüm-odak noktalar ve işaret öğelerdir (Lynch, 2013: 51). Bu bölümde; kuramsal temel olarak kent ve meydanın genel tanıtımı ele alınarak, kentsel imgelenişin bileşenleri incelenmiştir.

Yollar; özel bir fonksiyonelin veya etkinliğin¹ yoğunlaşma alanı olarak, bir yandan kullanıcılar için önem ifade etmektedir, öte yandan uzamsal ve yapısal özelliklerle donatılmış bir imgeni oluşturmaktadır²(Lynch, 2013: 56). Örnek olarak sokaklar, yaya yolları, toplu taşıma alanları, kanallar ve demiryolları verilebilir(Lynch, 2013: 52). Bu arada hem yolların özel silüete sahip olmaları veya kentin stratejik noktasında bulunmaları, hem de başlangıç ve bitiş istikametleri, önem taşımaktadır. **Sınırlar**³; ulaşım hatları gibi doğrusal öğeler olmalarına rağmen kentliler tarafından kullanılmamaktadırlar. Bazen İki bölgenin sürekliliğini bozan veya birleştiren sınır işareti olabilmektedir. Örnek olarak kıyıları, demiryolları, topografya, otoyollar ve duvarlar gibi öğeler verilebilir(Lynch, 2013: 52). **Bölgeler**; ölçek açısından kent imgesinin en büyük bileşeni olarak, iki boyutlu dokümanlarda algılanır. Psikolojik açıdan kentliler açısından ise “içine girdiğin” duygusuyla hissedilen alanlardır

¹ Örnek olarak; Divan yolu (İstanbul) veya Çihar Bağ (İsfahan) caddesi verilebilir.

² Genişlik veya darlık söz konusu olabilir. Örnek olarak; İstanbul’un eğri büğrü sokakları verilebilir.

³ Örneğin İstanbul’da; Boğaz kıyıları, su kemerleri ve surlar, İsfahan’da; mahalleler arasında duvarlar ve Zayende-rod çayı verilebilir.

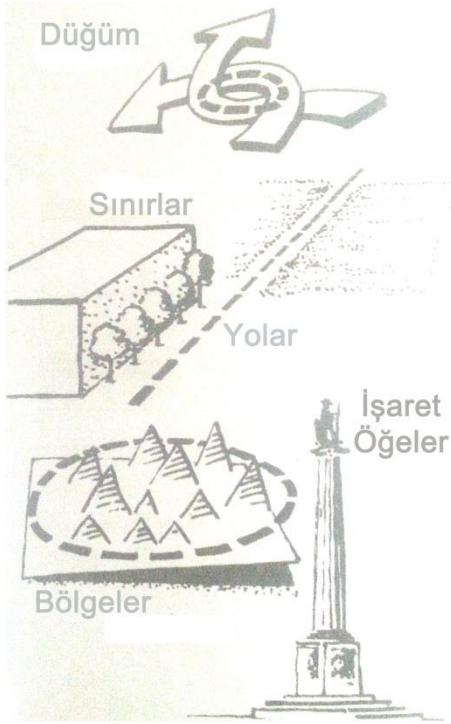
(Lynch, 2013: 52). Bu ögeler bazı ortak etnik, sınıfsal ve fiziksel özelliklerden dolayı tematik ünitelere ayrılmaktadırlar. Bu yapısal özellikler; doku, form, sembol, yapı tipleri, din ve mezhep, meslek gibi işlevler ile örneklendirebilir. Aynı zamanda, bölgelerin yapılandırmasında toplumsal çağrışımlar ve siyasi dayanışmalar da önemli rol almaktadırlar. Ayrıca bölgelerin dış kısımlarıyla ilişkileri, *dışadönük* veya *içekapanık* açıdan incelenmektedir. Aslında kenti bir insan vücudu gibi düşünürsek eğer, bölgeler bu vücudun etini ve diğer bileşenler de belkemiğini yansıtmaktadırlar. Bölgelerin bir yandan çok belirgin ve kesin, öte yandan yumuşak veya belirsiz sınırları var olmaktadır (Lynch, 2013: 77). Şehir merkezinde oluşan ticari ve dini alanlar bu tür örneklerdir. **Düğüm ve Odak noktaları**; bir yandan kentin bölgelerinin arasında geçiş ve stratejik noktaları ve diğer yandan ulaşım sisteminin kullanılan yoğun kavşakları olabilirler (Lynch, 2013: 52,53). Ayrıca uzamsal özelliklerin, etkinlerin, tematik birimlerin ve toplanmaların yoğunlaştığı alanlardır⁴. Bunlar çekirdek veya nüve biçiminde, kentin yaşam merkezini oluşturmaktadırlar. Bazen bu noktalar, bir otoyolla ikinci derecede olan bir kent caddesinin kavşağını veya ana demiryolunun istasyonunu kapsamaktadır (Lynch, 2013: 82,83). Teorik bakımdan, normal yol kesişmeleri de odak noktası olarak algılanması gerektiği halde, kent imgesinde fazladan odak noktası yer almamasından dolayı önemli rol alabilmektedirler(Lynch, 2013: 86). Bölgeler gibi dış kısımlarıyla olan ilişkileri, dışadönük veya içekapanık açıdan da incelenebilirler. **İşaret Ögeleri**; kentin noktasal ve erişilebilen bir kaynağı olarak, çoğunlukla kolay algılanabilen dışsal ve yapısal biçimlerdir. Dolayısıyla gözlemci bu biçimlerin içine giremez, örnek olarak; bir bina, bir işaret levhası, bir dükkân ve ya bir dağ gibi biçimler verilebilir(Lynch, 2013: 53). İşaret ögenin kullanılması, ilk olarak seçilmesine bağlıdır, oysaki en dikkat çeken konu artalanıyla fark açtığı görüntüdür, örneğin işaret ögesi kirli veya eski bir bölgede temizliğiyle veya yeniliğiyle ön plana çıkabilmektedir⁵(Lynch, 2013: 88). Ayrıca işaret ögesi; kentin iç veya dış bölgesinde, pratik kullanıma sahip olan bir yönü sembolize edebilir⁶(Lynch, 2013: 53). İşaret ögenin; belirgin olması için hem birçok mesafelerden görünmesi, hem de hiza, yükseklik ve malzeme gibi yapısal özellikler açısından çevresindeki ögelerden farklı olması gerekmektedir. İşaret

⁴ Örnek olarak İstanbul kenti için Taksim, Kadıköy ve Sultan Ahmet meydanları ve İsfahan kenti için Harun al-vilayet ve Nakşi Cihan meydanları gibi kamusal ve toplumsal alanlar verilebilir. (çev.n.) (Lynch, 2013: 53)

⁵ İstanbul'da; dayanaklı taşla yapılan Külliyelerle ahşap evler arasında fark gibi.

⁶ Örnek olarak; kentin ayrıksı kuleleri, altın yüksek kubbeleri ya da yüksek tepeleri gibidir.

öğenin kesişim ve meydanlar gibi yön saptama noktalarında yer alması, onu daha da güçlendirmektedir.

Şekil 2.1: Kentsel imgeniğin bileşenleri (McGlynn, 1985: 119).

2.1. Kentsel Alan Tanımı

Kentsel alan; bileşenler arasında, kent imgesinin fonksiyonel ve erişilebilecek (yani gün boyunca çoğu gözlemciler tarafından tecrübe ediliyor) bir parçasıdır. Farklı kategorilerde yer alabilmesine rağmen⁷; hem fiziksel boyutları hem de uzamsal nitelikleri açısından, düğüm ve odak noktaları başlığının özelliklerini daha iyi kapsamaktadır. Söz konusu olan boyutlar ve nitelikler hakkında, 4. bölümünde daha detaylı bahis edilecektir. Kentsel alanlar tarih boyunca farklı sosyal süreçlerde, kentin toplumsal yaşamının şenlendirilmesinde ve canlandırmasında önemli rol almaktaydılar. Dolayısıyla günümüzde arabayla zor durumlara bırakılan ortamlarda; açık alan, kamusal alan, kent parkı, kültür merkezi ve Meydan gibi kentsel alanlar kullanması gerekmektedir.

Açık alan; deyimi birçok çeşitli alanları kapsayabilir, bir yandan gelişim karşılığı olarak doğal ve kültürel bir kaynak olabilir, oysaki ne kullanılmaz arazi ne de park veya eğlence alanları anlamıyla eşlenmezler. Öte yandan gökyüzüne bakan toprak

⁷ Örnek olarak; yollar ve bölgelerde ilk bakışta kentsel alanları kapsama şansı var gibidir.

veya su alanı olarak eğlence fırsatlarını sağlar veya kentsel biçimlenişin koruyucusudur(Marilyn, 1975: 149–153). Dolayısıyla açık alanlar, üç temel amaca bölünmektedirler; eğlence, ekoloji ve estetik-değer.

Şekil 2.2: Washington’da bir Açık alan örneği.

Kamusal alan; özellikle batıda kent merkezi, *piazzas* veya kilise-meydan gibi kavramlarda, kullanılmaktadır. Oysaki her zaman merkezi bir anıtsal ögenin etrafında oluşturulmaktadır. Bu alanlar bir yandan yurttaşların *avam* arazisi ve öte yandan kamusal yaşamının demokratik simgesi olarak siyasi, sosyal ve kültürel sahnesi gibi kullanılmaktadırlar.

Şekil 2.3: Floransa’da bir Kamusal alan örneği.

Kent parkı; belediye bahçesinin adını taşıyan, kamusal yeşil bir alandır. Genelde kentlerde, yerel ölçekte devlet tarafından yapılmaktadır. Parklar aktif ve pasif eğlence alanlara ayrılabilirlermiş. Aktif kısmı genellikle bir kentsel karaktere ve iş birliğe veya ekip çalışma uyumuna sahiptir, örnek olarak; top ve oyun alanları, yüzme havuzları, spor salonları verilebilir. Pasif eğlence veya “düşük yoğunluklu eğlence” bir kent parkın, açık-alan özelliğini vurgular ve doğal yaşam alanların

korunmasını sağlar. Genellikle kırsal piknik alanları, sahilleri ve yaya yollarını içermektedir.

Şekil 2.4: Atlanta kentin Piedmont, kent parkı.

Kent merkezi; kentin kültürel odak noktası olarak, toplum içinde önemli bir arazide inşa edilmiştir ve böylece birkaç hükümet binalarını içermektedir. Ayrıca bir iş bölgesi veya büyük bir alışveriş merkezi olarak da kullanılmaktadır.

Şekil 2.5: Denver Sivil merkezi.

2.2. Meydan Ve İşlevi

Bütün kültürlerde uzun bir geçmişi olan meydanlar⁸, insanların buluştuğu, bir araya geldiği kesişme noktalarıdır. Meydan, İngilizcede "square", İtalyancada "piazza", Almancada "Platz", Fransızcada "place" sözcükleriyle ifade edilir. Meydanlar toplumun organik bir parçasıdır. Meydan kentsel açık alan olarak mimari elemanlarla sınırlanıp ve çoğunlukla geleneksel bir kentin kalbinde toplumsal yığınlaşma, alışveriş, dinlenme ve eğlence amacıyla yapılmaktadır. Kent merkezi niteliğindeki meydanlar; açık pazarlar, müzik konserler, siyasi mitingler ve sağlam bir zemine

⁸ Meydan kavramı Latince’de açık alan anlamında kullanılan “Platea” kelimesinden kaynaklanması birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir (Çakılcıoğlu, 2010: 1).

ihtiyaç duyan diğer etkinlikler için kullanılmaktadırlar(Çakılcıoğlu, 2010: 1). Genellikle meydanlar kent dokusu ile iç içe geçmiş ve bir anıtlı, heykelle veya çeşmeyle okunabilmektedir. Bazı kentlerde siyasi, ekonomik ve dini gibi toplumsal işlevlere sahip olan, ulusal meydanlar bulunmaktadır. Eski Yunan ve Roma'da meydanlar kentin kültürünü ve görkemini simgelemiştir. Bir kentte; başlıca toplanma ve dağılma mekânları, büyük tören yerleri, kamu binalarının yerleşim yerleri, binalar çevresinde yer alan tiyatro, sinema, gibi eğlence dinlenme ve mekânları, alışveriş ve pazar yerleri, ticaret merkezleri mekân çeşitliliğini ortaya koyarlar. Kentlerde belli merkezler yani meydanlar vasıtasıyla, kent dokusunun bu farklı parçaları arasında bir bağlantı kurmak mümkün olur (Bağbaşı, 2010: 5-6). Geleneksel şehirlerde meydan, çevresindeki binalarla, meydan kaplaması ile çevresindeki bitkilerle ve yeraltı şebekesi ile birbirine bağıntılıdır. Kevin Lynch'e göre meydanlar, kentsel mekânlarda oluşturulmuş yoğun aktivite odaklarıdır. Tipik olarak meydanlar döşenmiş, yüksek yoğunlukta yapılar ve caddelerle çevrelenmişlerdir ve insan gruplarını etkileyecek ve buluşmaları kolaylaştıracak özellikler taşırlar

Kent meydanlarında görsel her yaklaşım bir çekim ya da vurgu elemanıdır (bina, anıt, heykel, çeşme) sağlanır ve bu elemanlara ulaşıncaya algı başka noktaya, mekâna yönlendirilir. Mevcut geleneksel şehirlerde, bina ve insan yoğunluğunun arttığı bir mekân olan meydan, her biri ayrı ayrı fonksiyona sahip binaların toplanmasından doğan bir bütündür. Ancak bu bütün kullanma ve mülkiyet açısından birbirinden bağımsız elemanlar topluluğudur. Geleceğin büyük şehirlerindeki çeşitli ulaşım imkânları insanların, akımların toplanma ve dağılmasını sağlayan bir sistemin çözümüne zorlamıştır. Bu birleşme noktalarında yayalar, araçlar, alış-veriş, depolama, otopark gibi çeşitli ulaşım sistemleri ve fonksiyonlar yer alır ve organize edilir. Bu düzenin kurulabilmesi için ise meydanın, çevresindeki diğer fonksiyonel mekanlarla birlikte bir kompleks olarak çözümlenmesi gerekir.

3. OSMANLI VE SAFEVİ İMPARATORLUKLARINDA TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE KENTSEL BİÇİMLENİŞİ ETKİLEYEN SÜREÇ VE ÖĞELER

Kentsel yerleşimlerin biçimlenişinde, mahalle dokusu, ev dizisi, organik sokaklar, caddelerin cepheleri, bahçe-saraylar ve çeşme gibi çevresel öğelerin birbiriyle birleşmelerinin yarattığı uyumun yanı sıra kentsel alandaki fiziki ve sosyal verilerin getirdiği yaşamsal sürdürülebilirlik, çevresel şartlar ile olan yakın ilişkilere bağlıdır. Dolayısıyla kentin, yaşamsal ve coğrafik bir ortam olarak kullanıcıların bütün ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yetkin bir diyagram üzerinde hareket etmesi beklenir. Kentler, farklı düşünceye, kültüre ve değerlere sahip olan farklı toplulukları içinde barındırdığından, dünya üzerinde çeşitli rollere sahiptirler.

Bu çalışma kapsamında derinlemesine incelenen günümüzdeki adlandırmalarıyla; İran İsfahan'daki Nakşi Cihan kent meydanı örneği ile Türkiye İstanbul'daki Sultanahmet kent meydanı örneği, tarihteki diğer bazı kentler gibi *polis* veya *komün* olarak doğmamıştır. Osmanlı tarihinde kent dini ve hukuki olaylara bağlı olarak gelişme gösteren; kadı veya müftü tarafından biçimlenmiş bir ortamdır. Safevi tarihinde ise kent; hâkim olan siyasi gücün artmasına, ekonomik gelişimin hızına ve dinsel önderliğinin simgesel sonucuna bağlı olarak gelişmiştir.

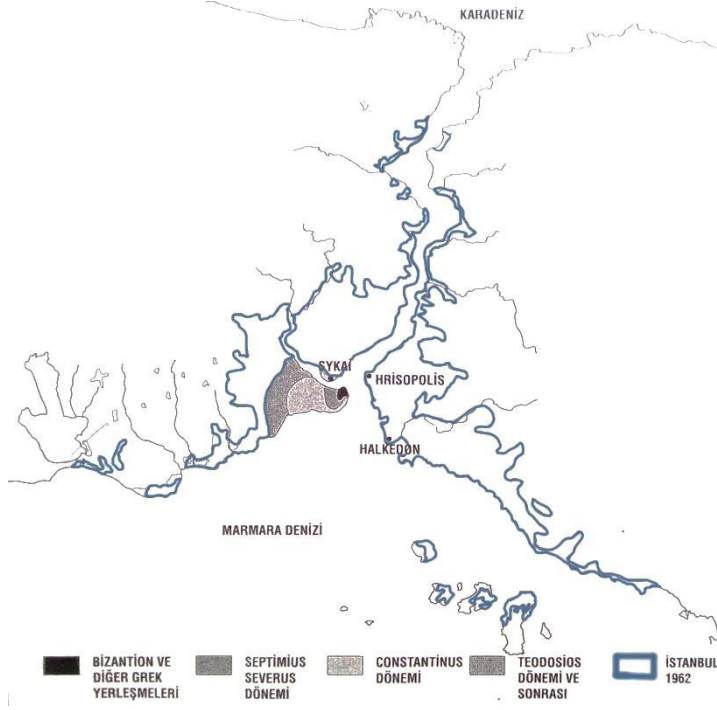
3.1. Sosyal Süreçler

3.1.1. Osmanlı'da sosyal süreçler (doğu roma ve bizans dönemi)

Bizantion⁹ kentinde; antik kaynaklara göre ilk yerleşmeler Megara kolonisi olarak üç alanda ve küçük plato üzerlerinde var olmuştur. Anadolu yakasında Marmara Denizine açılan Kurbağalı dere bölgesinde bulunan Halkedon (bugün Kadıköy) ve Hrisopolis (bugün Üsküdar) bölgesi ve Avrupa yakasında Bizantion'un karşısındaki Sykai (bugün Galata) bölgesi, tespit edilen ilk yerleşmelerdendir (Kuban, 2010: 16). Söz konusu olan alanlar sonradan Bizantion ve onun dış mahallelerini

⁹ Kent adını ilk yerleşenlerin önderleri olan Bizas ve Antes ten alır. Kentin adı bu isimleri birleşimidir. Kent Bizantion'lu Dionisios'a göre İÖ 695'te kurulmuştur (Kuban, 2010: 14).

oluşturmuşlardır. İlk yerleşenler, bölgenin hem jeopolitik konumuna bağlı olarak, hem de güvenli ortamda bulduklarından dolayı ticaretle ve balıkçılıkla uğraşmışlardır. Dolayısıyla kent İÖ 695 ve İÖ 339 aralarında sık sık kuşatmalara ve büyük hasarlara rağmen dış ülkeler ile yapılan deniz ticareti ve balıkçılık sayesinde ayakta kalmıştır.

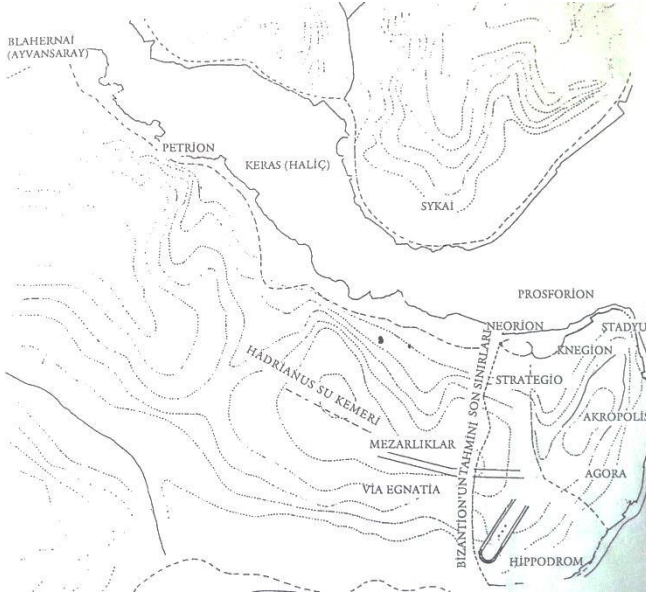

Şekil 3.1: 1962 yılına ait İstanbul haritası üzerinde Bizantion, Konstantinopolis yerleşimi (Kuban, 2010: 21).

Yazılı kaynaklardan edinilen bilgilere göre; Bizantion kenti, Constantinus dönemine kadar sınırını sürdürülmüştür¹⁰. Kentin önemli kısmı olan **Akropolis**; doğu batı yönünde, yaklaşık günümüzdeki Topkapı Sarayı'nın iç bölümünü kapsamaktaydı (Kuban, 2010: 16). Bu alanda bir dizi teras biçiminde, *gymnasion stadion* ve tapınaklar gibi yapılar bulunmaktaydı. Kentin diğer önemli kısmı; Trakion'u, Neorion'a ulaştıran ana caddenin sonunda, Ksenofon'un askerlerinin hazırlandığı geniş ve boş bir alan bulunmaktaydı (Kuban, 2010: 18). Kentin kamu yapıları, Strategion bölgesinde ve ticaret bağlantılarını sağlayan iki limanın var olduğu görülmektedir; batıda Neorion (bugün Sirkeci) ve doğusunda Prosforion. Ayrıca tarihi yazarlar, kentte anıtların, hamamların, depoların ve agoranın bulduklarından da söz etmektedirler. Bizantion'un parlak devrinden günümüze tam ve bütün halinde

¹⁰ Kent Spartalılar ve Romalılar tarafından genişletildiğinden bu konu halen tartışmalıdır (Kuban, 2010: 16).

sağlam ve kullanabilen bir yapı ulaşmamıştır. Ne var ki İstanbul tarihi Yarımada içerisinde görülebilen bazı yol ve meydan gibi önemli izler, sur ve su kemeri gibi kalıntılar, Roma imparatorluğun dönemine aittir (Cezar, 2002: 20). Bu arada Septimius Severus'un inşa döneminde tamamlanan Hipodrom, dairesel *Sfendou*, Katisma (imparatorluk locası) ve Kinegion *anfittiyatrosu* önem taşımaktadır. Ayrıca 6.yüzyılda Ayasofya Kilisesi, *Mese* adını taşıyan ünlü yol, Konstantin, Tauri ve *Arkadius* Forumuları bu dönemin diğer önemli eserlerdir.

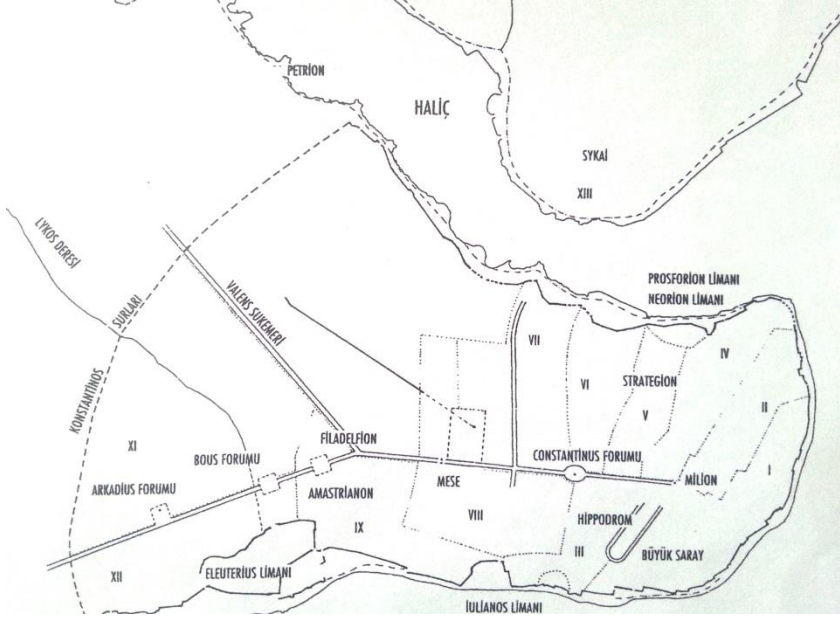

Şekil 3.2: Bizantion, ilk ve sonuncu surlar (tahmini) (Kuban, 2010: 20).

Constantinus'un kenti, Roma İmparatorluğun başkenti; 3. Yüzyılın sonuna doğru, Roma imparatorluğun ikametgâhları, hem jeopolitik düşüncelerden, hem de yenilenen yönetim biçiminden dolayı sık sık değişilmekteydi¹¹. Başkentini değiştirmesi veya yeniden kurulması; imparatorlukların tarihsel yaşamının en kritik kararlarından biri olmak üzere, Constantinus Batı Roma imparatoruna karşı kazandığı tarihi savaştan sonra, tek bir iradeye sahip olarak başkenti Bizantion'a taşıdı. Ancak bu kararın arkasında, Hıristiyanlığa eğilmesi ve Batı Roma İmparatorluk tarafından sürülmesi gibi nedenler rol almaktadır. Constantinus'un Doğulu ve Helenistik öğelere (din, felsefe ve Yunan dili) gösterdiği önem, kent yapısından da izlenmekteydi. Dolayısıyla Bizantion Batı Roma benzeri bir ortaçağ kenti görünmesine rağmen, Rönesans'a kadar Doğu Ortodoks Hıristiyanlığ'ının başkenti olarak hayatına devam etti (Kuban, 2010: 27). Böylece kent sınırlarının ana çizgileri Constantinus'un

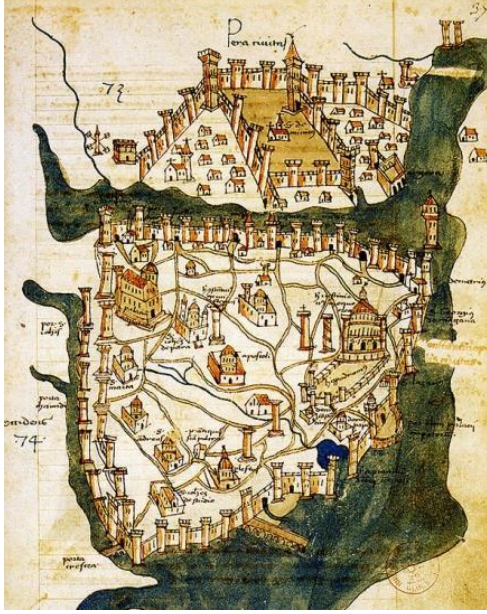
¹¹ Örnek olarak; imparatorluk ikametgahlarının bir dönem Roma'dan Milano ve Ravenna gibi başka kuzey İtalya kentlerine nakledilmesi verilebilir (Kuban, 2010: 24).

döneminde belirlenmiştir. Ancak engebeli bir arsada, geometrik bir kavram uygulanamamış, belki iki yönlendirici çizgi belirleyici olmuştur (Kuban, 2010: 28). Bunlardan biri Balkanlar'a uzanan ünlü *Via Egnatia* (Mese) değeri ise topografyanın vermiş olduğu doğal eğim ve hatlardır.

Şekil 3.3: Constantinus surları yapıldıktan sonra Konstantinopolis(Kuban, 2010: 28). Constantinus'ın hariç bütün krallar, kendilerinin bizzat savaşa katılmalarından dolayı kentsel gelişmede de valileri görevlendirilmişlerdir. Ancak Teodosius zamanında kent en geniş fiziksel durumuna ulaşmıştır. Yeni başkente çoğu Balkanlar'dan olmak üzere gönderilen nüfus, kenti Roma'dan daha kalabalık göstermekteydi. Bu kalabalık nüfus kenti büyük bir pazar yerine dönüştürmüştü (Kuban, 2010: 26). Ortaçağ Konstantinopolis'inde; kentin nüfusu en yüksek noktasına ulaşması sebebiyle çok sayıda evsiz, sokaklarda ve revaklar altında yaşamaktaydı. Buna rağmen kent hala bir *megapol* biçiminde ayakta olup, forumlar ve kamu alanları halk tarafından kullanılmaktaydı. İmar işleri artık onarımlar, işlevsel değişiklikler ve yapılara yapılan eklerde sınırlıydı. Örnek olarak Zeuksippos Hamamı ve Büyük Saray'ın o dönemde aktif olarak kullanılması verilebilir. Üç bölümlü şehir dönemiyle paralel, Ortaçağ Avrupası'nda da Kale Kent Burglar oluşup ve Ortaçağ dönemin sonuna kadar yaygınlaşmıştır. Dikkati çeken diğer bir konu; 1453 tarihinde Müslümanlar tarafından fethedildiği Konstantinopolis kenti aslında Burglar tipinin devimiydi. Avrupa kentlerin gelişmesinde önemli bir rolü alan Burglar'ın nüfus yapısı şövalye, rahipler ve bunlara hizmet edenlerden müteşekkildir (Cezar, 1985: 22). Türklerin

Anadolu'ya girdiği zaman Helenistik ve Roma çağlarına ait tiyatro, agora, stadyum ve forum özelliklerine sahip olan şehirlerin çoğu yıkıntı halinde ve terk edilmiş durumdaydı (Cezar, 1985: 27). Ancak, kentlerde en dayanıklı ve iyi durumdaki binalar kiliseler olmuştur. Christophoro Buodelmonti'nin fetihten 30 yıl önce çizdiği gravürde İstanbul'un konutlarının dağınıklığı, sokak dokusu, sütunlu forumları ve çaprazında bulunan kalabalık Galata Bölgesi dikkati çekse de, Türklerin devr aldığı İstanbul, görkemli günlerini geride bırakan ve nüfusu azalmış Konstantinopolis'di (Cezar, 2002: 20).

Şekil 3.4: 1422 yılında Cristoforo, Buondelmonte tarafından çizilmiş Konstantinapol haritası(Cezar, 2002: 21).

3.1.2. İran ve orta Asya

6. ve 7. yüzyıllarda Maveraünnehir'de başladığı düşünülen Feodal sistem, bazı araştırmacılara göre 12. Yüzyıla kadar sürmüştür (Cezar, 1977: 90). Tarihte, şato biçiminde yerleşmelere sahip olan şehirlerin tek bölümlü ve sur duvarları ile çevrili olduğu görülür. Türkistan-İran topraklarında¹² ise kentlerin genellikle tek bir imgeye sahip oldukları bilinir. Örneğin Horezm'de 8. yüzyılda, bir kent üç ana bölümden oluşuyordu; İç kısmında mevki sahiplerinin yaşadığı ve zanaatkârların bulunduğu Şehristan veya Şahrıstan, içe yönelik büyük sarayla yönetim bölgesini kapsayan İç Kale veya kûhindiz ve son bölüm olarak Şehristan bitişinde bulunan Rabad veya

¹² Doğan Kuban, Anadolu Türk şehri tarihi gelişmesi, sosyal ve fiziki özellikleri üzerinde bazı gelişmeler (Vakıflar Dergisi, sa. VII, s.55)- A. Mongait Archeology in the USSR, Pelican, London 1961, s.243-244.

Birun kısmıdır. Bu üçüncü öge, genellikle ticari etkinliklerin, çarşının yani alışveriş yapıldığı Pazar alanıdır(Cezar, 1977: 90). Dolayısıyla Rabad, İran-Türkistan kentlerinin en belirgin ögesi olarak fiziksel açıdan tam anlamında kent duvarlarının dışındaydı¹³.

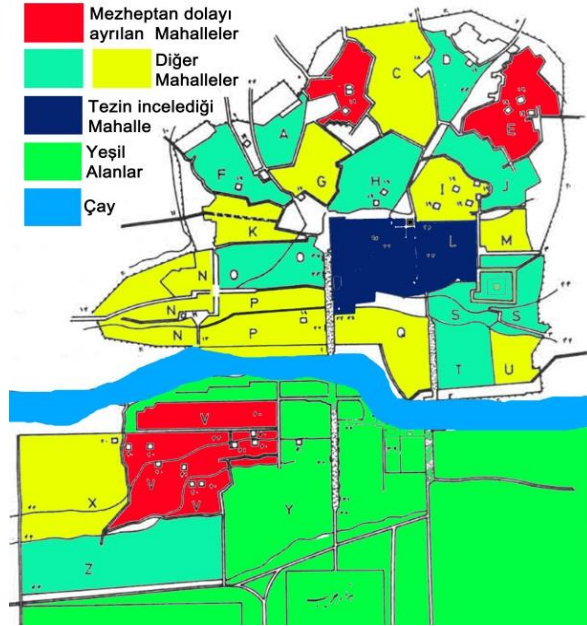

Şekil 3.5: Selçuklu İmparatorluğunda üç ögeli kentsel biçimlenişi, Herat kenti(Shafaghi, 2006: 73).

Böylece Göçebelerle yerleşik halkın arasında yapılan ticari faaliyetler, neredeyse bu ayrım düşüncesinin yanı sıra, bir yandan kentin güvenliğini sağlamak, diğer yandan kaliteli ürün ve hizmetin, ekonomik ve toplumsal olarak doğru yönlendirilmesi gerekliliğinden kaynaklanır (Cezar, 1977: 91). İç kale denilen bölümde devletin yüksek mevki sahiplerinin sarayları ile en önemli tapınma alanı bulunurdu. İkincil önemli işleve sahip darphane ve hapishane gibi stratejik binalar da ayrıca iç kale de bulunmaktaydı. Kalenin çevresi çıkılmaz surlarla çevriliydi. Şehristan denilen alanda ise kapalı çarşı, dükkânlar, camiler, hamam gibi kamusal alanlar ve meşhur halkın evleri, medreseler ve kervansaraylar bulunmaktaydı. Rabad' bölümün de ise Pazar alanı, zanaatkârlar, bahçıvanlar, tarla sahipleri yani sade halk yaşamaktaydı. Dikkati çeken diğer bir konu; Türkistan şehirlerinde mahalle kavramının bulunması ve çeşitli mesleklere göre farklı mahallelerin oluşmasıdır (Cezar, 1977: 91).11. ve 12. yüzyıllarda Türkistan-İran kentleri için, yeni bir gelişim ve dönüşüm devri başlar.

¹³ Barthold'a göre, "Ticaret meydanı şehrin içerisinde değil, dışında kapı yanında bulunuyordu. Şimdiki İran ve Sami dillerine başka dillerden alınmış olup, asıl anlamı kapı yanındaki iş, olan *Bazar* sözü de bunu göstermektedir". (Cezar, 1977: 91)

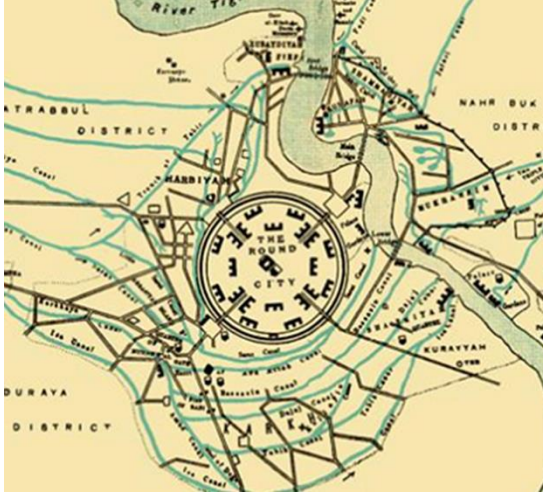
Ticaret bir şenlik ve hareket göstergesi olarak, kentlerin gelişmesi ve büyümesine vesile olur, aynı zamanda İslami yapılarda kentleri süsler. Türklerin İç Asya'dan batıya göçerek Anadolu'yu kendilerine yeni vatan olarak seçmeleri böylesi bir döneme rastlar.

Şekil 3.6: Safevi İmparatorluğunda, İsfahan kentinin Mahalleleri(Haneda, 2001: 150,151).

3.1.3. İslam ve Arap dünyası

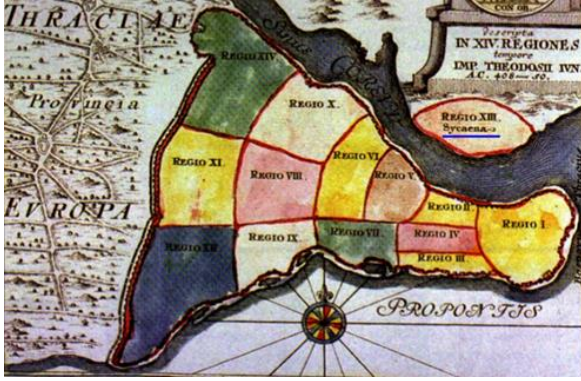
İslam egemenliği yayılırken, Araplar Hristiyan Bizans yönetimindeki kentleri, Helenistik dönemini devam ettiren kentleri ve İran'da Sasani hanedanlığı egemenliğindeki kentleri fethettiler. İslam devletlerinin Hristiyan kentleri fethetmesinin ardından bazı kiliselerin işlevinin değiştirilerek camiye çevrilmesiyle ve şehrin belirgin alanında yeni camiler yapılmasıyla İslamlaşma başlar(Cezar, 1977: 94). Araplar fethettiği yerleşimlerin hayatı ve stratejik mevkilerinde, bir yandan yerel insanlarla karışmamaları diğer yandan da, saldırı riskinin altına girmemeleri için, ordugâh düşüncesini uygulamışlardır. Bu askeri amaçla kurulan yeni arazilerde, ailelerin uzun yıllar yaşaması mevzu bahis olduğunda, buralar birer şehir yerleşimi şekline dönüşürlerdi. Böylece Arapların kurdukları şehirlerin genellikle birer Ordugâhtan doğdukları saptanmıştır (Cezar, 1977: 88). Irak'ta ki Bağdat kenti, İran'da ki Şiraz, Mısır'da' Kahire ve Tunus'ta ki Kayrevan kentleri. Bu yerleşimlere örnek olarak verilebilir.

Şekil 3.7: 767-912 yılları arasında Bağdat Surları ve İç Kalesi.

Ünlü Arap tarihçisi İbn Haldun'a göre, "Arapların şehir kurarken göçebe yaşamın ihtiyaçlarını göz önünde tutmaları sebebiyle bunlar kısa ömürlüdürler" (Cezar, 1977: 88). Ancak bir plan ve nizamın gözetilmediğinden de bahsedilir. Araplar Türkistan'a girdiği esnada Kale denilen Şato Tipi yerleşim biçimi pek çok bölgede uygulanmıştı. Üç ögeli kentlere gidiş Arapların egemenliğiyle başlaması mümkündür(Cezar, 1977: 91). Çünkü bazen feodal şatoların bitişiğinde doğan yeni kasabalar yeni kentlerin çekirdeğini teşkil etmekteydi. Eski kentlerin kimlik ve fiziksel doku değiştirmesinde; coğrafya, iklim ve topoğrafya şartları, gelenek ve görenekleri, ekonomik, sosyal, askeri, idari yapılarının yanı sıra İslam dini en önemli rolü oynamıştır (Cezar, 1977: 87). Böylece doğan bir takım İslam Kentleri, genellikle toplumsal yaşantıyla paralel biçimde ibadet yapıları ile çarşı ve mahalleler üzerinde kurgulanmaya devam etmekteydi. Örneğin İslam düşüncesiyle yetişen ailelerin konutlarında, kadını gözlerden saklayan bir biçimlenme dikkati çeker. Camilerin toplantı alanı olması nedeniyle, kentin kalbinde yer alması ve şehristan dışındaki ticaret alanının Cuma Camisinin yakınına konumlanması, kentin en önemli belirleyicisidir (Cezar, 1977: 93). Bazı araştırmacılara göre, İslam kentlerin en tanımlı yapısal ve toplumsal özelliği, Mahallelerden oluşmasıdır(Cezar, 1977: 89). Örneğin Araplardan önce kurulmuş bir şehir olan Şam'da, Araplar zamanında mahalleler kapılı duvarlarla ayrılmaktaydı (Cezar, 1977: 90). Ancak bu mahalle bölümlenmesinin arasında yer alan sokaklar, bir yandan geçiş alanı ve diğer yandan mahalleleri birbirinden ayıran öge olarak görev yapardı. Tarihçi Barthold'a göre, "...Mahallelerin duvarla ayrılması usulünü Araplar İran'a da götürmüşlerdir..." (Cezar, 1977: 90) ifadesi bizlerde Arap

kentlerin belirli bölgelerine farklı aşiret halklarının yerleştirilmesinin sonucu olduğu düşüncesi uyandırır.

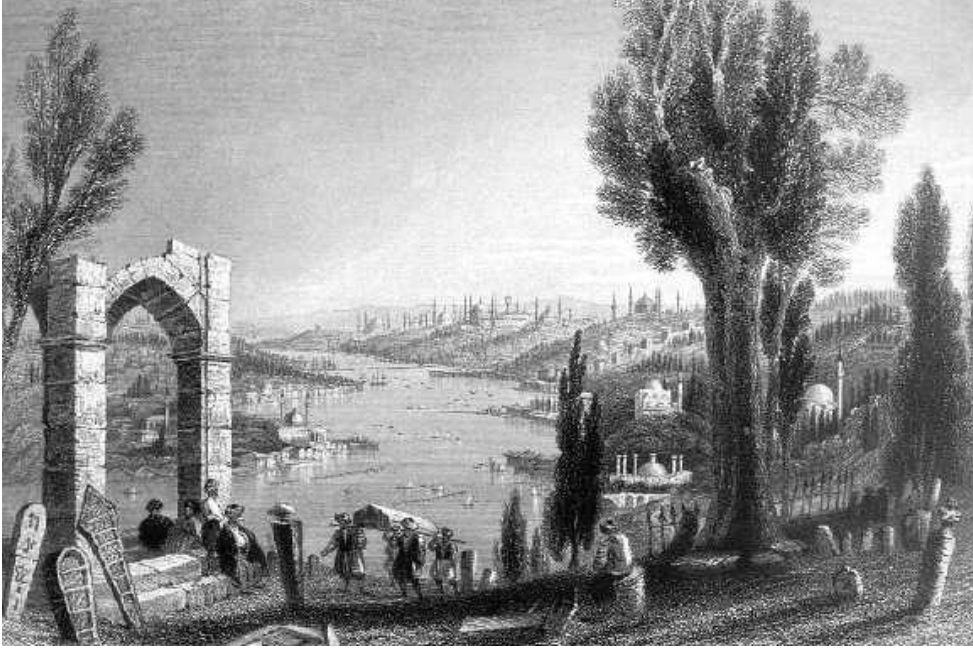
Şekil 3.8: Konstantinapol'un Bizans dönemindeki 14 idari bölgesi.

3.1.4. Türkler ve Anadolu

Türklerin şehir yaşamının İslamiyet'ten önce başladığı kabul edilir. Örneğin Gök Türklerin bir kısmının kentlerde yaşadıkları; o dönemden bizler ulaşan yazı ve tarım kültürü tarafından ifade edilmektedir. İslamiyet'i kabul ettikten sonra da, Türklerde göçebelik birdenbire silinmez. Türkler Anadolu'ya geldikleri esnada en önemli amaçlarından biri yeni kentler oluşturmak değil, eski kentlerde kendi kültürel simgelerini yaptırmaktı (Cezar, 1985: 21). Aynı zamanda üç bölümlü kentlerle paralel, Anadolu'da iç içe geçmiş 3 sur bölümlü şehir yerleşmesi örnekleri de görülmekteydi. Anadolu'dan Ankara kalesi ve Trabzon Orta Hisar örnek olarak verilebilir. Anadolu'da yerleşme kavramı¹⁴, 11. Yüzyıldan itibaren başlamıştı. Bir yandan nehir boyları ve vadiler gibi coğrafik etmenler, yerleşik kültürün icat edilmesinde rol alırken, diğer yandan tarım kültürü köy kuruluşunu ve ardından kentleşme biçimini yaratmaktaydı. Türklerin Anadolu'da tarıma dayalı köylerinin mevcut bir kalenin yakınında konumlandırılmasından dolayı, ne yeni Kaleli bir bölüm yaratılmasına, ne de köyün etrafına sur gibi bir duvar çekilmesine gerek duymuşlardı (Cezar, 1985: 23). Ancak 11. Ve 15. yüzyıllar arasında Bizans ve Haçlı savaşlarına bağlı olarak Anadolu'da belirgin bir oranda kenti çevreleyen sura ve kentlerin tahkimli alanın olarak kaleye ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle bazı stratejik bölgelerde yeni surlar ve Kaleli kentler yapılmıştı. Çoğu araştırmacılar tarafından, Türk kenti ve kentleşme özgün hüviyetine 15. ve 16. yüzyıllarda ulaştığı kabul

¹⁴ Bu kavram; bir yandan "Kent" kelimesine karşılık gelen Soğdca bir ifadedir, diğer yandan "Şehir" kelimesine karşılık gelen Farsça bir ifadedir. (Cezar, 1985: 23).

edilmektedir. Dolayısıyla Türkler Anadolu'da, İç Asya kent olgusunu yaygınlaştırırken İç Asya kültür özelliklerini, İslami kavram ve düşünceleri birleştirilerek, Türk kent olgusunu yaratmışlardır. Türk kentinin en belirgin özelliği, ulaşım yollarının çarşıya doğru son bulmasıdır. Aynı zamanda çarşı, günlük hayatta hareket ve canlılığın iç içe olduğu ve halkın dikkatini çeken kamusal alanlardan biridir (Cezar, 1985: 31). Öte yandan İslam toplumunda, bir ritüel olan namaz vakitlerinin iş saatleriyle içine denk gelmesi nedeniyle, dini yapıları iş alanın çok yakınında yapılması gerekliliği doğmuştur. Dolayısıyla Türk kentinde çarşı ile cami her daim birbirinin yakınında yer almışlardır. Dikkati çeken diğer bir konu, kentte insanlar için hamamların yapılmasıdır. Aynı zamanda hamamlar, bir yandan İslami düşünceleriyle yetişen insanlar için dini görevlerini yerine getirmeden önce şart koşulan, arınma ve temizlenme görevini üstlenir, diğer yandan da han ve dükkânların oluşturduğu ekonomik bir döngü yaratırdı (Cezar, 1985: 32). Dolayısıyla hamamlar, vakıfları ayakta tutan kamusal yapılardan biri olarak mahallelerin en kalabalık yerinde yapılmıştır. Türk kentleri biçimleniş açısından iki ana gruba bölünmektedir. Birincisi tamamen yeni kurulan bir yerleşim şeklindeyse cami, han, bir miktar dükkân ve hamam çekirdeğinden oluşturulmasıdır, ikincisi ise mevcut bir kent Türkleştirilme sürecine girdiyse çoğunlukla çarşı alanına veya kentin gelişmeye en uygun alanına cami, han ve hamam kurulmasıdır (Cezar, 1985: 34). Osmanlı kenti önceden tasarlanmış bir biçime ve plana sahip olmadığından, toplumun içinde barındırdığı kültürel ve sosyal olgular ile ekonomik ve dinsel yapısından dolayı, çarşının kentin kalbinde yapılması sonucu, Osmanlı kent dokusu ortaya çıkmıştır (Cezar, 1985: 35). İstanbul'un fetihden sonra Sultan II. Mehmet kentteki mevcut tarihi nitelikleri ve fiziksel izlerin korunmasında önemli kararlar almıştır. Surlar ve Sarayların çoğu yıkıntı, ev ve dükkânlar harap ve boş, kiliseler de terk edilmiş durumda olmasına rağmen, kentin hem dokusal, hem de toplumsal bakımdan yaşanabilir durumda olmasını istemiştir.

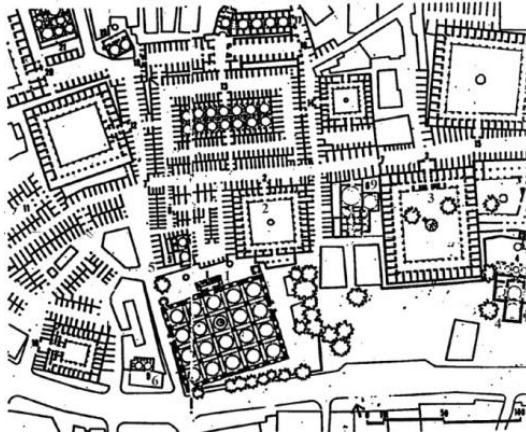
Şekil 3.9: Eyüp, İstanbul'un fethi ile birlikte kurulan ilk Osmanlı-Türk sur dışı(Goodwin, 2012: 554).

Böylece evi olmayanlar veya fethi Mübin'e katılan dervişler manastır ve kiliselere yerleştirilmişlerdi. Gayri Müslimler kentin özel bölgelerinde yerleşip, kendi din yapılarını onarmışlar ve hatta yeni binalar inşa etmişlerdir. Cenevizliler Galata'ya, Romalılar Haliç'teki Fener ve Eyüp'e, Türklerin ise Anadolu'da özellikle Üsküdar bölgesine yerleştirildikleri bilinmektedir. Dolayısıyla bunlar kentin sur dışında bölgelerini¹⁵ oluşturmaktaydılar (Ek A'e bakınız).

Bu dönemlerde İstanbul'u teşkil eden mahallerin çoğu cami, mescit, hamam gibi Vakıf ve hayrat şeklindeki binaların yakınında biçimlenmiştir. Aynı zamanda bu binalar fethi Mübin'in hizmetinde olan kişiler tarafından yapılmaktaydı (Hakkı, 1958: 3). Türk kentlerinde mahalle ve nahiye yönetsel bir birim olarak kurgulandığından, kentlerin gelişim sürecinde önemli roller almışlardır (Cezar, 1977: 89). 16. Yüzyılda İstanbul'da 13 nahiye ve her nahiyede 30 mahalle bulunmaktaydı, kurulan ilk nahiyeler, Ayasofya ve Topkapı'dır(Kuban, 2010: 234). Mahallelerin odak noktasını teşkil eden nüve mescit iken nahiyelerin odak noktasını külliyeler teşkil etmiştir. Sokakların darlığı ve organik doku özelliği göstermesi sadece İstanbul'daki mahallelerde görülen bir özellik değil, hemen hemen Osmanlı imparatorluğunun hükümdarlığında olan bütün mahallelerde görülmekteydi. Bu modernleşme süreci başlarına değin sürdürülen planlama, yaşam tarzı ve kentsel

¹⁵ İlk Osmanlı devrinde bu üç alan Bilad-ı Selase (üç kent) adlandırılmışlar (Kuban, 2010: 26).

anlayışının bir sonucuydu (Cezar, 2002: 151). Osmanlı kentsel gelişimindeki tüm çözümler, uygulamalar ve değişiklikler diğer İslam kentlerindeki gibi, emirler şeklinde salınmaktaydı. Unutulmaması gereken bir nokta; bu durumun belediye kurumlarının oluşmasından önce ki dönemlere ait olduğudur. Türk kentinde, Belediye¹⁶ veya aynı amaçta olan bir örgütün o tarihlerde olmaması, yol, meydan, Pazar yeri ve rihtim gibi toplumsal alanları farklı açıdan etkisi altına almıştır. Ancak külliyelerin mahalle düzenindeki etkin olarak rol alması, bu dokusal olumsuzlukları ve çevre düzenleme sürecini hafifletmekteydi. Kentin odak noktasını oluşturan Külliyeler, içinde barındırdığı eğitim, sağlık ve dini aktiviteler vesilesiyle aynı zamanda halkın bir araya geldiği, büyük ölçekli alanlardı(Kuban, 2010: 243). Böylece *eğlenme, şifa bulma, imar etme, imaret, hayrat* gibi önemli olgular doğmaktaydı¹⁷.

Şekil 3.10: Bursa'nın Hanlar Bölgesi(Cezar, 1985: 36).

Osmanlı döneminin Türk kentlerinde mahallelerin sınırlarında Çıkmaz Sokakların varlığına, camiden ve çarşıdan hariç başka kamusal alanların bulunmamasına ve kadınların evlerde tutulmaları değerlendirildiğinde, aile içi yaşam tarzının içe dönük olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu tarz yaşam biçimlerine bağlı olarak gelişen kentsel yerleşmelerin vazgeçilmez ögesi olarak çarşı ve camii kabul edilebilir. Araştırmacılara göre Osmanlı kent dokusunu tanımlayan çıkmaz sokakların oluşumunun ardında; dini nedenlere bağlı olarak aileye dönük yaşam tarzının mevcudiyeti, mahremiyet duygularının baskın oluşu, hemen her evin bir bahçesi ya da avlusunun bulunması, kadının gündelik yaşamını sokaktan ziyade bahçe duvarları

¹⁶ Belediye toplumsal alanların hem yaptırıcısı ve hem de bakım ve onarımından sorumlu olup, aynı zamanda o alanın koruyucusudur.

¹⁷ Bu olgular, bir kenti ya da yerleşmeyi zenginleştiren, halkın yaşam standardını yükselten ve topluluğun refahını sağlayan yapı kompleksine, bağlı olarak türemişlerdir (Kuban, 2010: 243).

içinde yer alan avluda geçirmesi, konutların yanlarında yer alan komşusunun görüş alanını kesmemesi ama aynı zamanda sokak cephesine yapılan cumbalar ile de kent yaşamına dahil olması gibi nedenler yatar. Mimarlık tarihçisi Cezar'a göre ise, "...Çıkmaz sokakların oluşma nedeni, toplum yaşamında, şehrin bütününe kucaklayıcı toplumsal Aidiyet Bilinci yerine en yakın çevreyi oluşturan mahalleye aidiyet bilincinin egemen olmasıydı..." (Cezar, 2002: 155). Sokaklara, kentlerin omurgası ve belkemiği olarak sadece ulaşım aracı olarak bakmak, içekapanık düşüncenin sunucudur. İslam toplumlarında Avrupa ülkelerinin aksine, yaşam tarzı basit bir düzene sahiptir. İnsanların iletişim dünyası, tanınmış çevreyle yüz yüze davranışlardan ibarettir. Toplumsal hareket, çevresel ilgi ve sorunlara yükümlülük yaratabilecek bir örgüt olmamasına bağlı olarak, dinsel sistemi insanları sıkı ve zor durumda tutar (Cezar, 2002: 155). Özet olarak uhrevi bir yaşam biçimine sahip olan toplum, büyük olasılıkla "dünya görüşünde" de içekapanık gibi kavramlarla karşı karşıyadırlar. Osmanlı tarihinde insanın hem kişisel, hem de toplumsal hayatında iki çekim kutbu; cami ve ev saptanmaktadır. Bunların arasında bağlantı sağlayan ise ticaret ve saraydır. Batılı bazı araştırmacılar göre, bir yandan İslam düşüncesinin altında olan kentlerde kamu alanı olgusunun oluşturulmaması, Batı ve İslam kentin arasındaki en önemli farktır(Kuban, 2010: 242).

3.2. Kentsel Öğeler

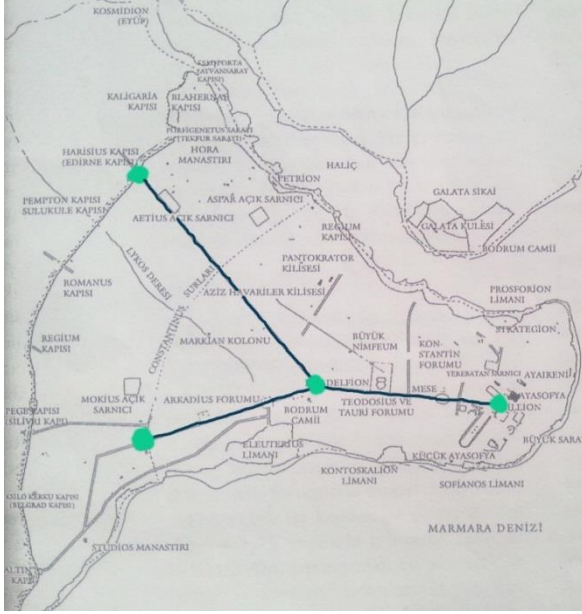
3.2.1. Fiziksel öğeler

Şah, Sultan veya İmparator tarafından hükmü altına alınan mevcut bir kent artık tek bir iradenin ürünü olduğundan, belirli bir kültürün simgesini ve paganizmasını barındırabilmektedir, böylece yeni düzeni temsil edecek yeni kutsal alan ya da anıtsal yapıların sergilenmesi gerekmektedir. Bu duruma; Byzantion, Konstantinopolis ya da Osmanlı dönemlerinde yapılmış Forumlar, Augustaion (kamusal alan), Büyük saray, Dini yapı, Kutsal yol (Mese, revaklı yollar), Heykel ve Anıtsal Sütün ve Safevi dönemlerinde inşa edilmiş Simgesel yol (Çihar Bağ), Çarşı ve Devlet-Saray gibi örnekler verilebilir.

İSTANBUL

Anıtsal yol (Mese); Bizantion döneminde tarihi kentin omurgası ve belkemiği olarak bilinen anıtsal yol ya da diğer adı ile "Mese"; Bizantion agorasından başlar ve kenti

boyu boyunca geçmiştir. Agoradan başlayan Mese; *Tauri* Forumu'na (bugün Beyazıt Meydanı) kadar batı yönünde ilerler, Kapitol'dan sonra ikiye ayrılarak bir kol Haliç'e paralel uzanır, diğeri ise batıya doğru Bovis Forumu'n da (bugün Aksaray Meydanı) bitirmiştir (Kuban, 2010: 30).

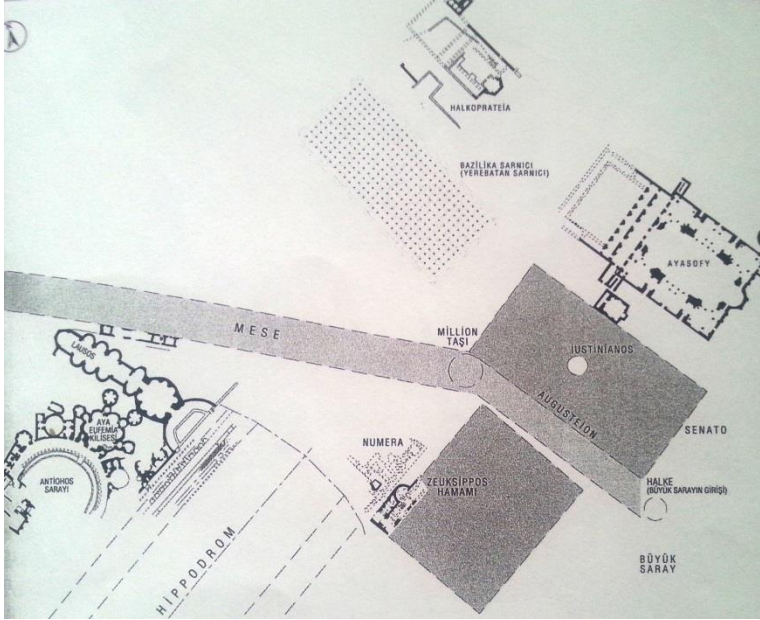

Şekil 3.11: Konstantinopolis planı 1453(Kuban, 2010: 71).

Constantin tarafından hazırlanmış bu yol, tarih boyunca değişmemiştir. İmparatorluğun kentlerinde, uzanan yolların başlangıç noktasında zafer sütunu biçiminde bir Million taşı bulunmaktaydı. Revaklı yollar; ilk dönemlerden beri, en tipik kentsel öğe olarak özellik kazanmıştır. Bu direkli yollar yarattığı ışık-gölge atmosferiyle ve ritimleriyle kendine has bir imge olarak kentin biçimlenişini etkilemiştir. Mese'nin bütün mesafesi revaklı yollar olarak planlanmıştır. Agoraya yakın bulunan revakların altında, kâtiplerin tezgâhları bulunmaktaydı. Hatta bu revakların altında hâkimlerin davalara baktıkları bile günümüze ulaşan pek çok yazılı kaynakta belirtilmektedir. Bu durum revak altlarının aynı zamanda pek çok işlevinin de bulunduğunu açıklamaktadır. (Kuban, 2010: 81).

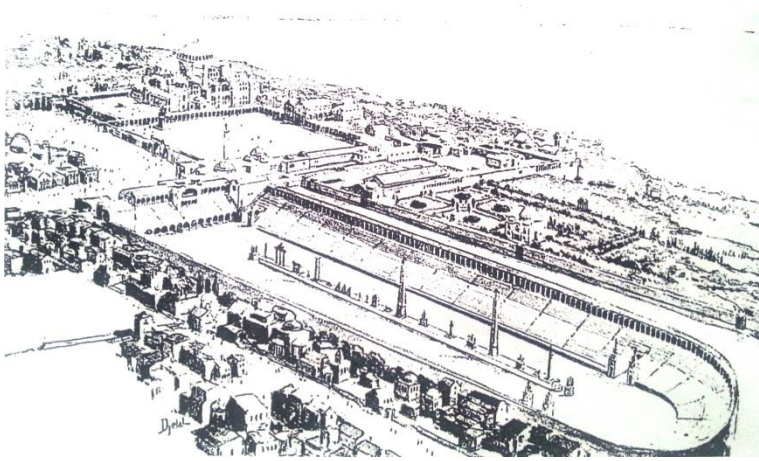
Forum; Konstantinopolis halkı için mükemmel oval veya dairesel bir biçime sahip olan buluşma yeri, kutsal ve simgesel revaklarla çevrilmiş bir alandır (Kuban, 2010: 37). Meydanın çevresinde *Regia*, İmparatorluk Çadırları ve ahırları, *Kapitol*, *Praetorium* ve Senato gibi idari ve dini yapılar yer almaktaydı. Böylece kent halkı için, Mese yolu boyunca odak noktalar olarak hem bir yönetim merkezi, hem de kamusal bir alanı ifade etmekteydi. **Augustaion (kamusal alan);** Kentin önemli

olaylarının geçtiği alan, ön avlu olarak Constantinus zamanında yeniden yapılır ve Ayasofya Meydanı ile birlikte günümüze kadar taşınmıştır. Augustaion ortasında bulunan simgesel sütunuyla birlikte; Regia revakı, Bazilika ve Senato binasıyla ve *Halke*¹⁸ yapısıyla ve kentin hem kamusal hem de kutsal alanını oluştururken, halka kapalı ve yalnız özel olaylar için kullanılmaktaydı (Kuban, 2010: 42). *Agora* ise halk tarafından, bütün ticari işlevler hizmet veren forumlar ve revaklı yollar gibi kamu alanlarıydı. Mese'yle Haliç arasında bağlantı sağlayan sokaklar da aynı amaçla kullanılmaktaydı. Ayrıca kentin en değerli malları büyük Saray ve *Augustaion* çevresinde satılmaktaydı ve Mese boyunca satıcılar mallarını çeşitlerine göre gruplandırılmıştı(Kuban, 2010: 72). Hipodrom Konstantinopolis'in en kalabalık alanı olarak, bir toplumsal buluşma ve eğlence yeriydi. Halkı her zaman buluşturan Hipodrom, hem kutlama törenlerde ve araba yarışlarında hem de ayaklanmalarda ve aynı zamanda dilekçe yazdırmak için buluşan arzuhalcilerin bölgesi olarak kullanılmaktaydı (Kuban, 2010: 79). Diğer yandan Hipodromu'n varlığı, büyük Sarayı'n konumunu ispatlamaktaydı. Dikdörtgen biçimindeki meydan Marmara yönünde Sfendon yarım dairesel bir yapıyla sonlanırdı. Diğer yönünde bulunan *Augustaion* Meydanı kentin öteki kamusal yaşam ortamını oluşturmuştur.

Şekil 3.12: Augustaion ve çevresi, arkeolojik kalıntılar(Kuban, 2010: 83).

¹⁸ Halke, kentin simgesel ögesi olarak kutsal sarayın giriş kapısıydı.

Şekil 3.13: Celal Esat Arseven'in arkeolojik veriler ışığında, Hipodrom ve çevresinin 10. Yüzyıldaki halini canlandırdığı çizim(Kuban, 2010: 86).

Büyük saray; yüzyıllar boyunca dönüşümünü sürdüren, kentin en büyük efsanelerinden biridir. Marmara kıyılarında önemli bir limanın yakınlarında ve şehrin diğer önemli binalarıyla (Hipodrom ve Zeuksippos Hamamı) sınırlanmış bir alandır. Katisma¹⁹, Hipodromla Saray arasında ortak nokta olarak İmparatorla halkın birleşim yeri idi.

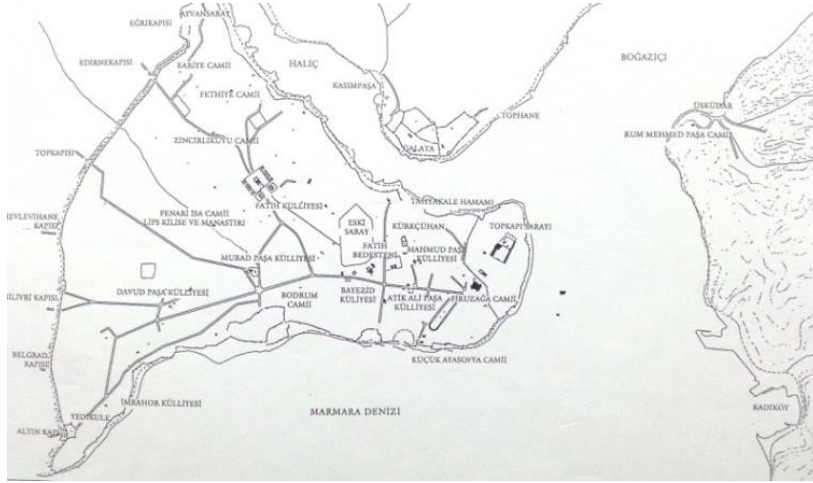
Dini yapı; Kilise güçlü bir kentsel pagan kitleden (yani Bizantion) Hristiyanlık imgesine sahip olan kente (yani Konstantinopolis), geçiş süresinde ve yeni dini salınımında, işlevsel ve simgesel bir rol almıştır (Kuban, 2010: 38). Dolayısıyla Katedral ve Bazilika gibi büyük yapılar, hem özel hem de kamu kullanım için gerekmektedir. Bazilika, içinde bulunduğu kütüphanesiyle birlikte bir bilim ve din merkeziydi.

Bizans kentinden İslam kentine dönüşüm (1481-1520), Bizans dönemine ait olan işlevsel yapılar hem kentin topografyasından ve dokusundan dolayı hem de geçmişteki kültürü kanıtlamak nedeniyle, hala yaşanmaktaydılar (Kuban, 2010: 220). Ana caddeler, forumlar, surlar, Ayasofya ve Havariyun kilisesi, sütunlar ve hipodrom gibi simgesel öğeler toplumsal yaşamlarını Osmanlılar dönemlerinde de sürdürülmekteydiler. Bir yandan kamu yapıları, sukemeri ve sarnıçlar gibi fonksiyonel binalar yeni sahiplerine hizmet vermekteydi, öte yandan kiliseler gibi anıtsal ve dayanıklı yapılar camiye dönüştürülse de yine monumental görünümünü devam ettirmekteydi. (Kuban, 2010: 220). Böylece Hristiyan olan bir kent imgesi

¹⁹ İmparatorluk locası.

sadece minare ekleyerek ve birkaç *litirjik* öge değiştirerek İslam kenti haline dönüşebilmektedir.

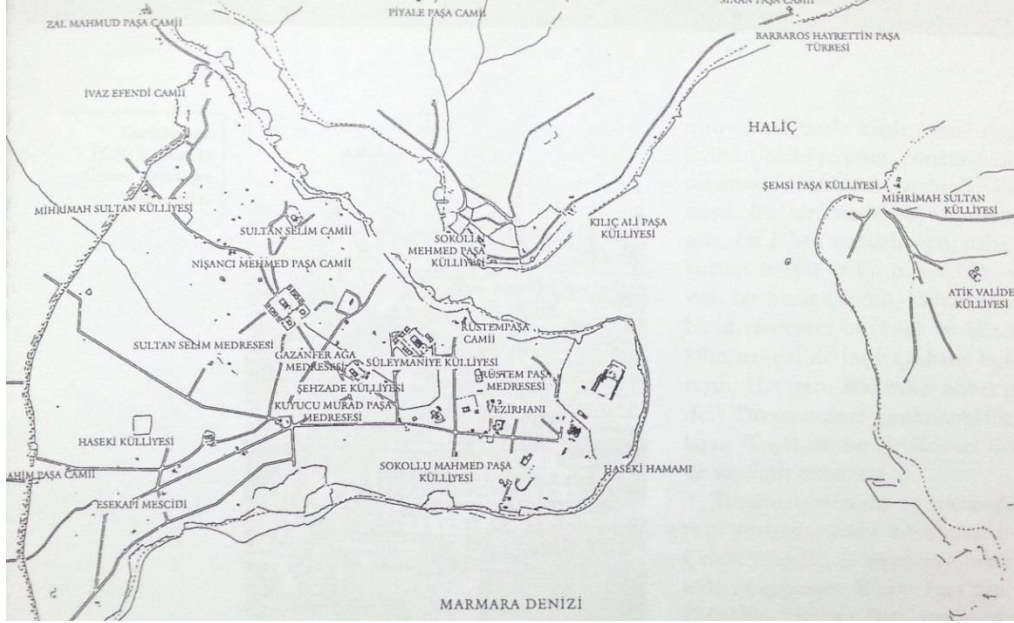
Kentsel gelişim, dönemlerde kentsel alanların gelişiminde, camilerin sayısının artması ve suyu ulaştırma gereksinimiyle gelişen çeşmelerin yapılması, önemli rol almaktaydı. Aslında her mescit çevresinde bir mahalle oluşturulmaktaydı. Öte yandan nüfusun artmasından dolayı devletin büyük mevki sahipleri yeni camiler ve külliye yapıtırmaya başladılar ve böylece yeni yerleşimler oluştu (Kuban, 2010: 223). Dolayısıyla kentin imgesinde köklü değişiklikler başlamıştır. Örneğin Osmanlı'da, 16. Yüzyılın en parlak gelişim projesi, *Tauri* Forumu'nda yapılan II. Bayezid'in büyük külliyesidir.

Şekil 3.14: İstanbul'un kent planı, 1453-1520(Kuban, 2010: 222).

16. Yüzyılın ilk bölümünde Boğaz kıyılarında Beşiktaş bölgesinde ve Yedinci tepede Arkadius Forumu'ndan batı yönünde kara surları boyunca, büyük gelişmeler vardır (Kuban, 2010: 250). 16. Yüzyıldan sonra kentin dış bölgelerinde Türk yoğunluğu özelleşmiş bir durumdur(Kuban, 2010: 250). Kuzey ve güney ülkeler arasında kurulan ticari ilişkilerden bağılı olarak olumlu gelişen deniz ticaretin etkisiyle, İstanbul'daki limanlar ve Haliç kıyılarındaki rıhtım ve iskeleler kent bileşenleri açıdan oldukça zengindir. 16. yüzyılda deniz kıyılarında cami yapmak özel ve tipik bir tutkuydu. Ancak camilerin etrafında oluşan mahalleler seyrek ve bağımsızdı, aralarında bağı ve bahçe bulunmaktaydı. Bu yerleşimler çoğunlukla tepelerin eteğinde, bazen de vadilerin içinde oluşmuş ve küçük ölçekte birer *bahçe kent* kavramını yansıtmaktaydılar (Kuban, 2010: 254). 16. Yüzyılın sonlarında Haliç, kent yaşamıyla birleşti ve Mesire anlamında gelen alanlar, tasarlanmaya başlanmıştır. Ahşabın ucuz bir malzeme olması ve uygulanmasının hızlı ve kolay olmasından

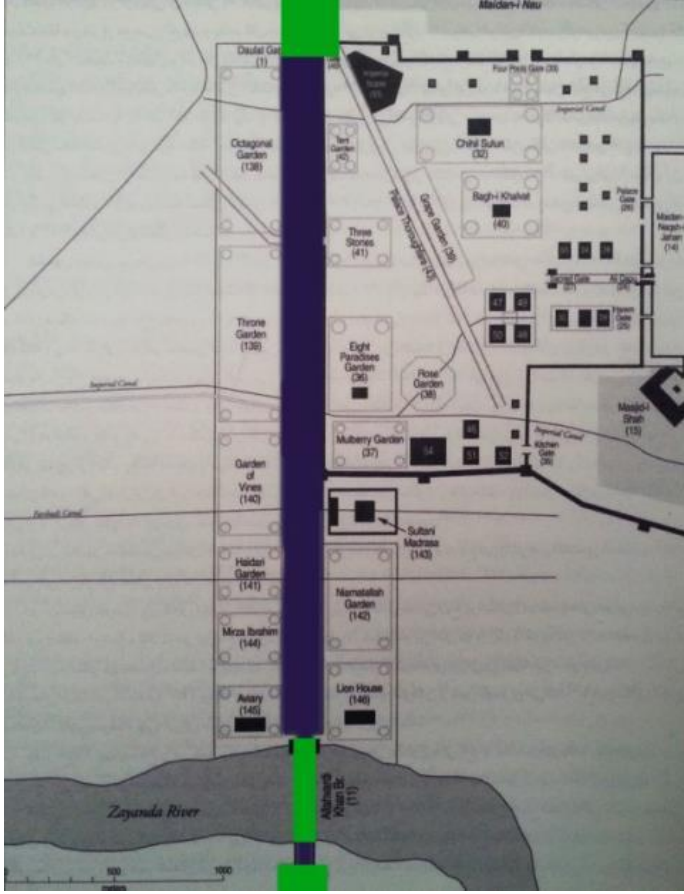
dolayı bütün ticari alanlarda ve evlerde, Osmanlılar tarafından kullanılmaktaydı. Ancak kutsal yapılarda ve liman çevresindeki ambarlarda taş ve tuğla kullanılmıştır(Kuban, 2010: 261).

Şekil 3.15: İstanbul'un kent planı, 1520-1603, Sultan Ahmet Camisinin bitiminden önce(Kuban, 2010: 251).

İSFAHAN

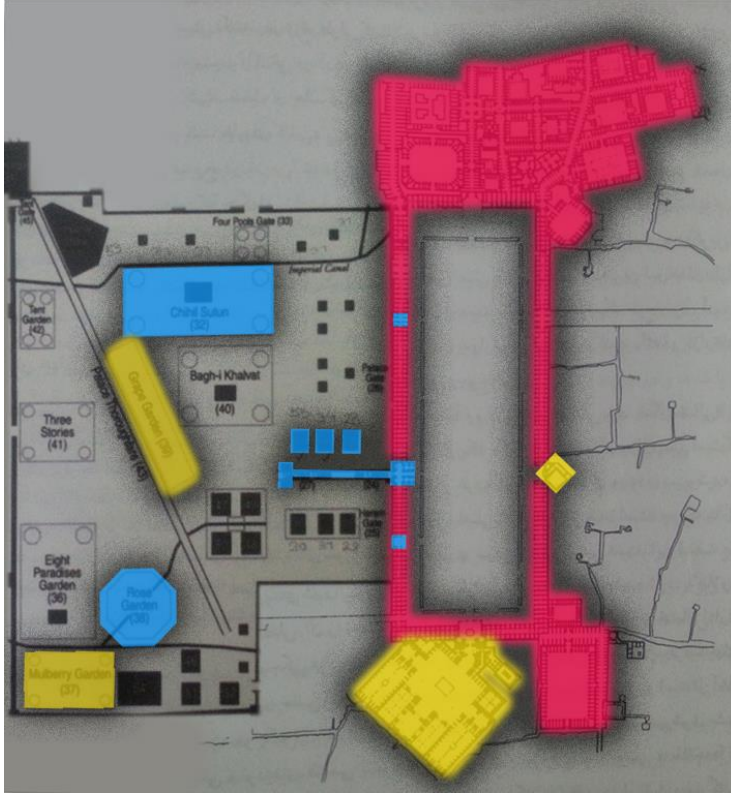
Simgesel yol (Çihar Bağ); Safevi döneminde başkentin omurgası ve Nakşi Cihan Meydanın kentsel gelişiminin, önemli bir ögesi olarak tanınan simgesel yol; tarihsel dokunun tam bitiş noktasından başlar ve kenti, boylu boyunca geçmiştir. Devlet kapısından başlayan çihar bağ; güneye doğru Allah-verdi han köprüsün üzerinden geçerek, Abbasabad bahçe-sarayında bitirmiştir(Blake, 2009: 103). Şah Abbas tarafından hazırlanmış bu yol, haç şeklinde su kanal ve kaldırım sistemleriyle dört kola bölünen bahçelerle çevrilmiştir. Eğlenme amacıyla oluşan çihar bağ caddesi, gün boyunca erkekler tarafından kullanılmaktaydı, tatil günlerin de ise özel olarak kadınlar için kapatılıyordu.

Şekil 3.16: Çiğir Bağ caddesinin dolaşım planı (Blake, 2009: 105).

Çarşı; kentin ekonomik kalbi ve odak noktası olarak sadece alışveriş mekânı değil, belki çeşitli gösterilerin ve farklı esnafın toplandığı bir alandır. Genellikle yerleşimlerin biçimlenişinde önemli bir rol oynamakta olan bu nesne, İnan kentlerin omurgalarını birleştirerek, İslam egemenliğinde yaşayan insanların toplumsal hayatını gerçekleştiriyordu. Keyseriye çarşısı hem kentin tarihi dokusuyla gelişmiş alanların birleştiricisi, hem de Nakşi Cihan Meydanının zenginleştiricisi ve canlandırıcısı olarak örnek verilebilir.

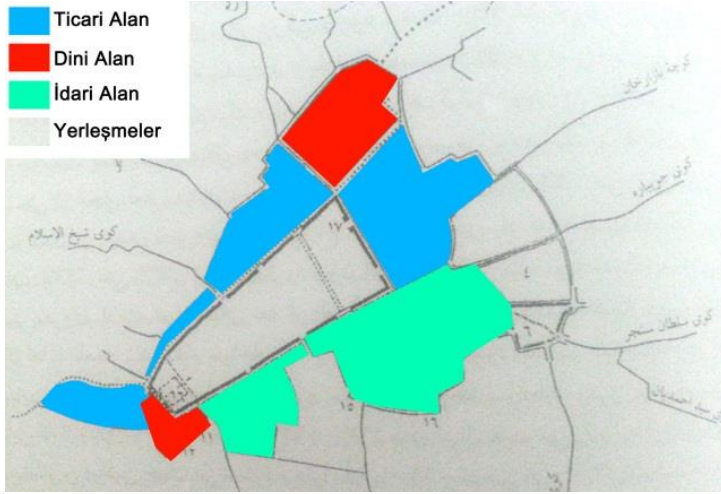
Devlet-Saray; Safevi'nin kutsal hanedanına ait olan tarihsel Nakşi Cihan bahçesi çeşitli dönemlerde, farklı hükümdarlar tarafından yenilenmiştir. Ancak Şah Abbas 1593 yılında yeni bir Hacim Han binası ekleyerek, Safevi imparatorluğuna ait bir Devlet Saray durumuna getirdi. Farklı işlevlere sahip olan yapılarla donatılmış saray, Âli-Kapı aracılığıyla Nakşi Cihan Meydanıyla irtibat sağlamaktadır. Aynı zamanda bulunan binaların sayısı ve yerleşimleri, aldıkları ve rolleri, siyasi iktidarın simgesel veya toplumsal davranışların anıtsal sonucu olarak saptanmaktadır.

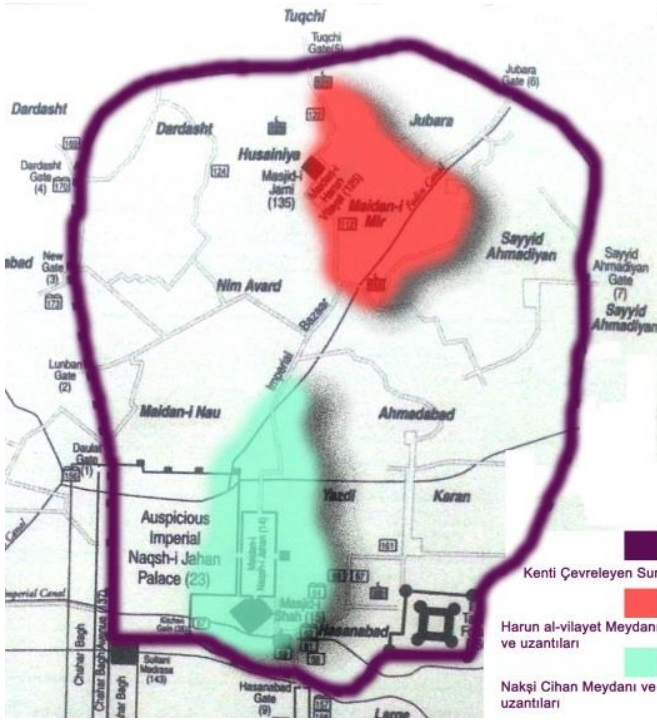
Şekil 3.17: Devlet Sarayın planı. Şah Abbas zamanında yapılan binalar belirlenmektedir(Blake, 2009: 72, Hillenbrand, 2010:426).

1590 ve 1602 yıllarını kapsayan dönemde İsfahan kentinde yapılan ilk kentsel dönüşüm faaliyetleri, Harun al vilayet meydanındaki yenilenme ve onarım işlemleri ile sınırlıydı. Harun al-vilayet meydanı eski kentin önemli ve tek odak noktası olarak yeniden geliştirildi, kum döküldü ve düzgün bir biçimde hazırlandı. Böylece eski çarşı, hamam ve kervansaray gibi uzantılar, yani kamusal alanlar canlandırıldı. Bu meydan günümüzdeki ismiyle Keyseriye çarşısına kadar uzatıldı ve ayrıca eski saray da onarıldı. Söz konusu olan inşaa faaliyetleri esnasında, tarihi bahçe (Nakşi Cihan bahçesi) ve saraylar kullanılmak ve ikametgâh amacıyla, kullanılabilir duruma getirildi. Safevi'nin kutsal kurucularına ait olan tarihsel bahçenin canlandırılması ile birlikte bazı yenilikler ve onarımlar da yapıldı. Dolayısıyla törenler ikiye bölünmüş oldu. Gösteriler Nakşi Cihan bahçesinde yer alırken, Çogan sporu Harun al-vilayet meydanında yapılmaktaydı. Göç verilen Kafkas esirleri, Culfa ve Abbasabad sur dışı bölgelerine²⁰ yerleştirilip, hızla yetiştirilip ve daha çok kontrol altına almak amacıyla, yeni bahçe-saraylar kurulmaktaydı. Söz konusu olan yerleşimlere bağlantı sağlamak için, *çihar bağ* caddesi (1596-97) ve Allah-verdi han köprüsü 1601 de yaptırılmıştır(Ek B'e bakınız).

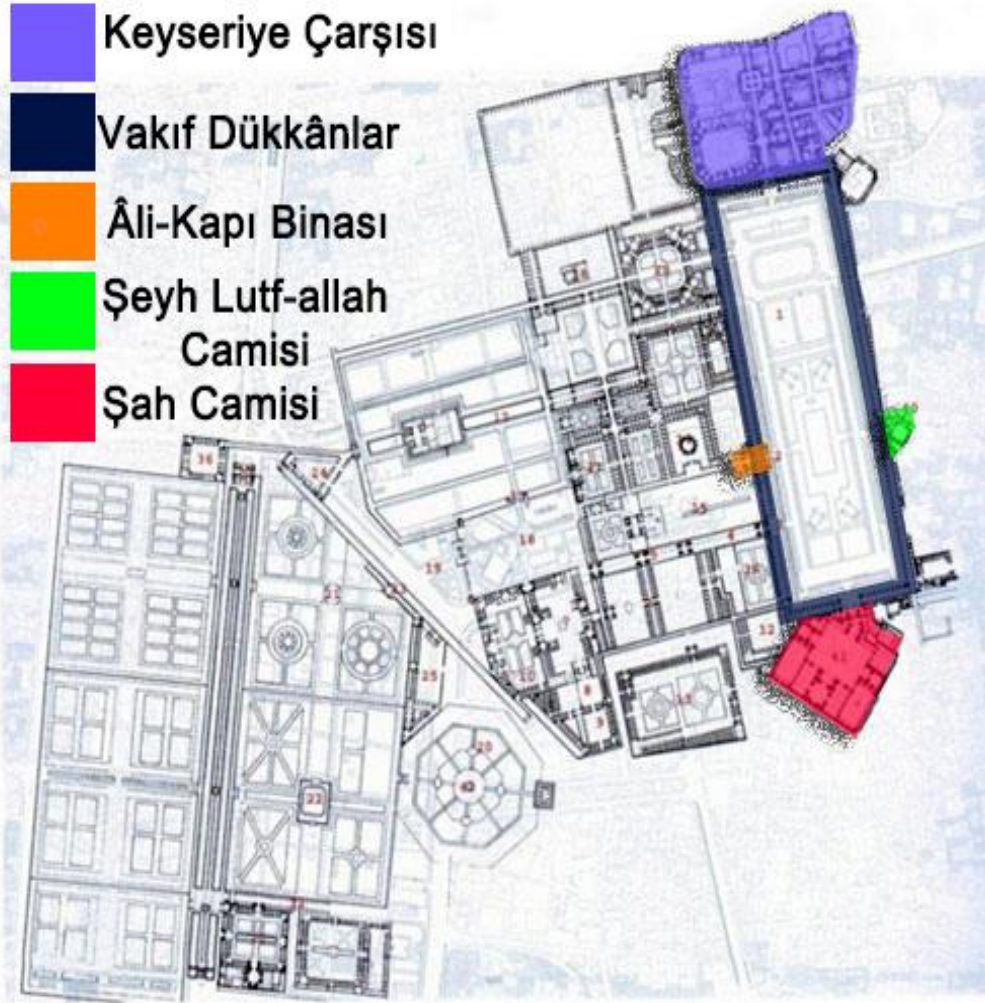
²⁰ Zayende-rod çayın güney yönünde yer almaktadır.

Şekil 3.18: İsfahan kentin, eski ve yeni odak noktaları, 1722(Blake, 2009: 57).

Şekil 3.19: Harun al-vilayet meydanı Selçuklu İ. döneminde(Shafaghi, 2006: 239).

Şekil 3.20: Nakşi Cihan Meydanı çevreleyen önemli yapılar ve çihar bağ caddesi(Hillenbrand, 2010:445).

1602 ve 1613 yıllarını kapsayan dönemde, İsfahan kentinin hiç gelişmemiş bir bölgesinde, ancak kutsal ve tarihsel Nakşi Cihan bahçesinin tam doğu alanında ve tarihsel dokunun tam bitiş noktasında, mevcut olan batı cephesinin tamamlanması ve meydanın şekillendirilmesiyle başlamıştır²¹. 1602 yılında meydana bakan cephelerin bitmesini takiben eski çarşıda çalışan esnafın, kentin yeni odak noktasına taşınmaları sağlanmıştır. Aynı zamanlarda bir yandan meydanın önemli binalarından, Şeyh Lutf-allah Camisinin yapılması ve Keyseriye çarşısının tamamlanması gibi bir oluşum varken, öte yandan *çihar bağ* caddesinin canlandırmasından dolayı devletin yüksek mevki sahipleri tarafından, yol boyunca cephelerin oluşturulması sürecine paralel bahçe-saraylar yapılmaktaydı. Ayrıca 1611 yılında Şah Camisi'nin yapılmaya başlanması da kent açısından bakıldığında önemli bir oluşumdur.

²¹ Çünkü önceden bahçenin görünmemesinden dolayı tek katlı binalar yapılmıştı

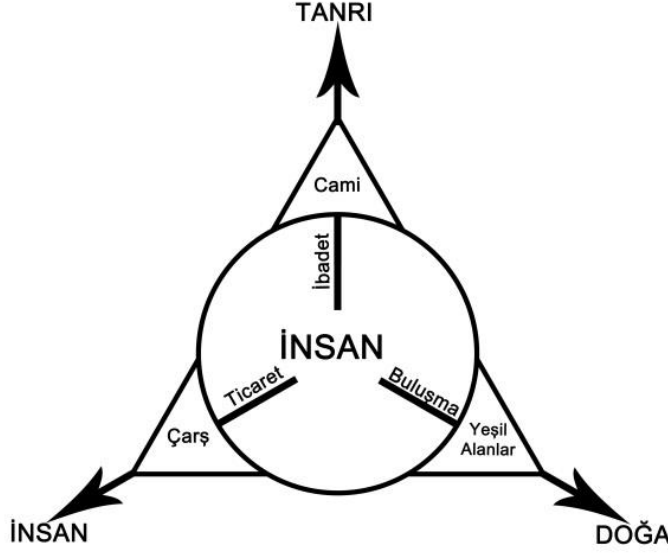
3.2.2. Entelektüel öğeler

Entelektüel öğeler, bir yandan fiziksel öğelerin donatılmasını ve diğer yandan kentsel dönüşümünün ve gelişiminin mükemmel bir biçimde uygulanmasını sağlamaktadır. Söz konusu olan öğeler kavramsal ilkeleri veya dünya görüşü olarak, bazı fiziksel simgelere ihtiyaç duyulmuştur.

İSTANBUL; Antik çağın tarihinde, Konstantinopolis'te var olan iki anıtsal koruyucudan bir olan Güçlü Tanrıyı simgeleyen Ayasofya, diğeriyse büyük İmparatoru ifade eden Triklinos (büyük sarayın salonu) olarak bilinmektedir (Kuban, 2010: 78)²². At Meydanında yapılan İbrahim paşa sarayı, sivil mimarının çarpıcı bir örneği olarak meydandaki yaşamsal etkinliklere karşı bir denetleme öğesidir. Sarayın yerleşimi ve büyüklüğü bakımından, Osmanlı Sultanın egemenliğinde fethedilen toprakların çoğalmas ve imparatorluğun bütçesinin zenginleşmesi, dolayısıyla aile bağıllık nedeniyle Vezir -i Azama devretmesi, entelektüel teorilerin önemli bir örneğidir. Dikkate çeken diğer bir konu; Osmanlı kentlerinde mezarlıkların oldukça fazla bulunması ve hatta mahalle içlerinde yer alması, öldükten sonraki aleme olan inancın ifadesidir. İnsanların açık alan dışından türbeler mezarlıklarda da bir araya gelmeleri, hissedilen da paylaşımıdır. Ölülere duyulan saygı, ilahi değerlere olan saygının bir göstergesi gibidir. Diğer bir örnek olarak yıkanma işlemini gerçekleştirmek için, bütün evlerin hamama sahip olmalarına rağmen, mahalle hamamında buluşması gibi toplumsal gelenek ve ritüellerin de yaşandığı bir gerçektir.

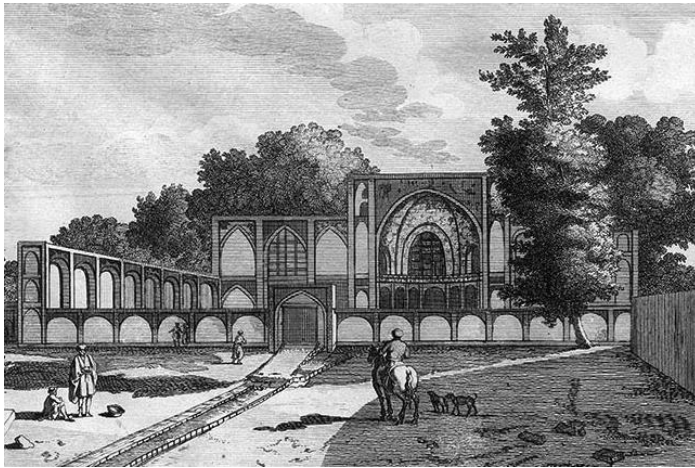
İSFAHAN; Safevi tarihinde kentsel gelişiminin en önemli temeli ise, üç ilişik öğe prensibine dayalıdır(Mahjor, 1999: 65). Dolayısıyla cami, çarşı ve yeşil alanlar; insanla tanrı, insanla insan ve insanla doğa ilişkisinin temsilcisi olarak din, ticaret ve buluşma yaşamını temsil ederler ve aynı zamanda insan yaşamını ve dolayısıyla da kenti görsel açıdan zenginleştirirler. İran ve Doğu şehrinin, kentsel tasarımında özellikle geometrik havuzlarla ve su köşkleriyle donatılmış parklar ve yeşil alanlar önemli rol almaktadır(Eldem, 1976: 343).

²² Vsiliev'in yaptığı bir alıntı.

Şekil 3.21: Safevi kentsel gelişiminde, üç ilişkisel prensibidir.

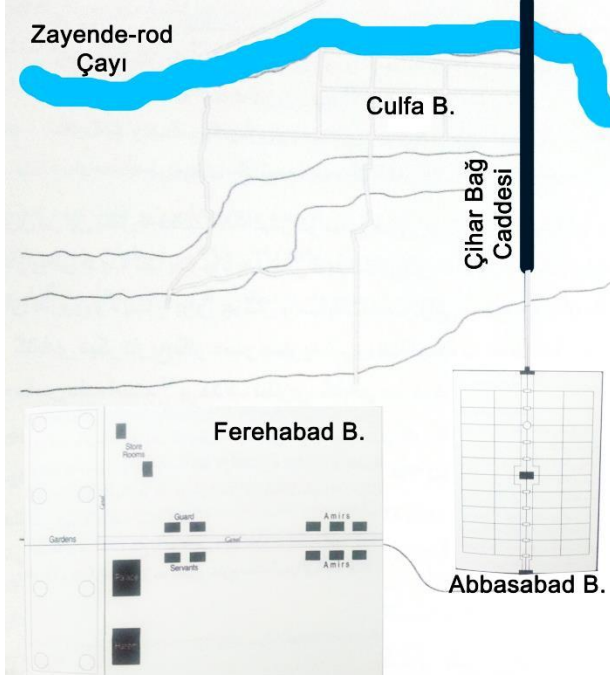
Örneğin İsfahan kentinin biçimlenişini etkileyen, *Çihar Bağ* caddesi verilebilir. Dört kollu bahçelerle oluşan cadde, kaldırımlar ve kenarında bulunan hareketli su kanallarla birlikte köşkle veya giriş kapısıyla sonlanırlar. Bu tip bahçeler bir yandan “dört” kelimesine karşılık gelen Farsça bir ifadedir, diğer yandan bu dört alan; dünyanın dört köşesine ithaf edilen düşünceden ilham alınarak, kozmolojik bir olguyu temsil eder (Eldem, 1976: 342). Dikkati çeken diğer bir konu; kadınların iç mekânlara kapanmalarıyla ilişkilidir; kadınların caddedeki toplumsal etkinlikleri seyretmeleri için, caddenin başlangıç noktasında kare biçiminde bir köşk yapılmış olmasıdır.

Şekil 3.22: Çihar Bağ başlangıç noktasında bulunan köşk 1703 (Gelder, 1994: 82).

Sur Dışı; Safevi döneminde İsfahan kentinin nüfusunun artmasından dolayı kent sur dışı yönünde gelişmeye başladı. Surlar hiçbir zaman, Şah tarafından yenilenmedi.

Dolayısıyla düşmana karşı, ana görevini kaybetti. Artık Şah, surlara irade simgesi olarak İsfahan'da ihtiyaç duymuyordu. Hâlbuki İstanbul'da, kentin tamamının sur içinde sınırlanmasına gerek duyulmaması, kentsel tasarım anlayışının yanı sıra entelektüel faktörlerden de kaynaklanmaktaydı(Cezar, 1985: 25).

Şekil 3.23: Safevi başkentinde, sur dışında uluşan 3 bölgesi(Blake, 2009: 33).

4. 16. ve 17.YÜZYILDA OSMANLI VE SAFEVİ İMPARATORLUKLARININ BAŞKENTLERİNDE MEYDAN KAVRAMINI ETKİLEYEN TARİHİ, POLİTİK VE SOSYAL BİLEŞENLER

Yüzyıllar boyunca, Osmanlı²³ ve Safevi²⁴ İmparatorluklarının Ortadoğu coğrafyasına ait kent merkezlerinin planlanmasında stratejik olarak rol aldıkları bilinmektedir. Coğrafyada en etken imparatorluklardan biri olan Osmanlı, 16. yüzyılda İslam dünyasının en geniş topraklarına sahip olan siyasi gücü temsil etmekteyken, diğer yanda Safevi'ler aynı yüzyılda Ortadoğu'nun ilk ulusal imparatorluğunu kurmuşlardı ve İslam'ın yeni görüşlerini yaymaktaydı (Amiradosh, 2007: 6). Osmanlı ve Safevi imparatorlukların siyasi ve toplumsal açıdan ve aynı zamanda yapısal olarak incelenmesi bu bölüme temel dayanak oluşturmaktadır. Tarihi süre içerisinde iki imparatorluğun siyasi ve sosyal etkileşimlerin irdelenmesi, üçüncü bölümün en belirgin amacı olarak belirlenmiştir.

4.1. Tarihi Yapı; Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarının 16. ve 17. yy etkileşimi

Tarih boyunca, Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarının siyaset meydanında ana rakip olarak çoğunlukla çatışma ve muhalefet durumunda oldukları yazılı kaynaklardan edinilen bir bilgidir. Ancak süreç içerisinde birçok savaşların gerçekleştiği ve genellikle, coğrafi sınırların da değiştiği görülmektedir. Bu gergin şartların bazı dönemlerde, anlaşma²⁵ imzalanmasıyla da sonuçlandığı öğrenilmektedir. Toplum yaşamının farklı yönleri, Osmanlı İmparatorluğunda Sultanın, İran İmparatorluğunda ise Şah'ın²⁶, siyasi kararlarının etkisi altında olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir. Bu yüzden siyasi muhalefetlerin ve etkileşimin, tarihsel açıdan

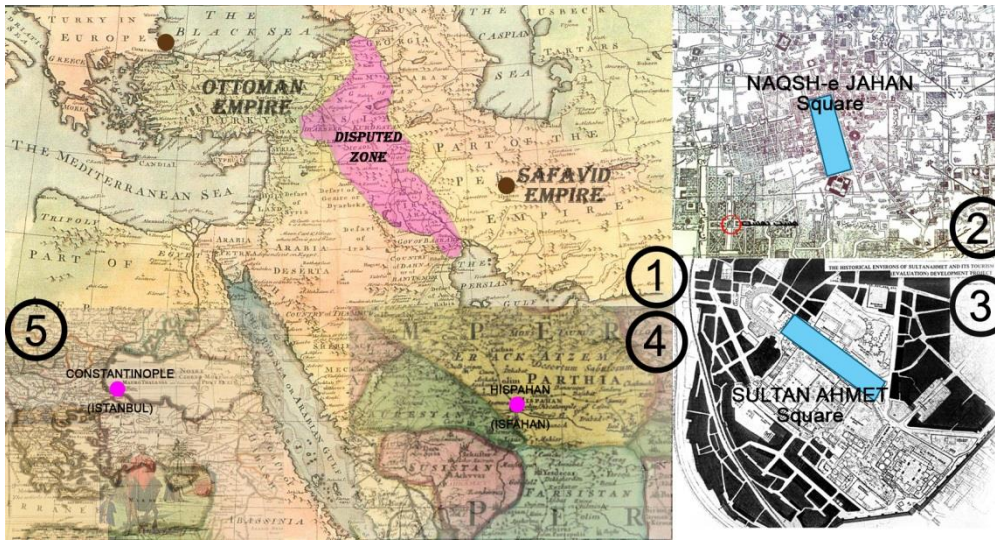
²³ İmparatorluk dönemi 1299-1923 yılları arasındadır.

²⁴ İmparatorluk dönemi 1501-1736 yılları arasındadır(Roemer, 1986: 1).

²⁵Örnek olarak; 1555 Amasya Antlaşması, 1590 Ferhat Paşa Antlaşması(Constantinople), 1612 Nasuh Paşa Antlaşması, 1618 *Serav* Antlaşması, 1639 *Kasr-ı Şirin* Antlaşması, 1727 *Hemedan* Antlaşması ve 1732 Ahmet Paşa Antlaşması verilebilir.

²⁶ Şah kelimesi; Farsçadan alınmıştır. Osmanlı hizmetçisine denilen Paşa sözlüğünün de aynı kökten türetildiği görülmektedir. Bunun yanında Safevi'lerde, kadın hizmetçisine Sultan adı kullanılmaktaydı.

incelenmesinin yararlı olacağı görülmektedir. Bu etkileşimlerin sonucu olarak ortaya çıkan mimari ve kentsel planlama faaliyetlerinin de toplum yaşamında belirleyici etmen olduğu yapılan araştırmalardan tespit edilmiştir. Uygun ve müsait siyasi bir durum, büyük bir kentsel planlama ve güvenli bir mimari çalışma için gerekli şartları sağlamaktaydı. Osmanlı Sultanı veya Safevi Şahı savaşa katılsaydı, toplum işlevlerinin yönetilmesinin ve geliştirilmesinin fırsatını kaçırabilirdi. Constantinople-1590 antlaşması sırasında İsfahan, Safevi İmparatorluğu'nun başkenti olarak bir takım evreler geçirmekteydi ve aynı dönemde İstanbul Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde en önemli dönüşümü projelerinden birisini geçirmekteydi.

Şekil 4.1: İmparatorlukların coğrafik ve siyasi toprakları. (1- Emanuel Bowen tarafından çizilmiş bir Şekil, İran'ın tarihi bir Atlası, 2003. 2- 1923 tarihinde, S. Rezahan tarafından çizilmiş bir Şekil (Shafaghi, 2006: 142). 3- Ersen Gürsel, Sultanahmet tarihi çevresi ve turizm değerlendirme projesi, 1979. 4. ve 5. J.B. Homann tarafından çizilmiş Şekiller, Grosser Atlas, Nürnberg, 1737).

4.1.1. Siyasi çatışmalar

Geçmişteki siyasi muhalefet ve münasebetler göz önüne alındığında; farklı devirlerde ortaya çıkan çeşitli sebepler ve alınan yanlış kararlar, siyasi çatışmaların alevlenmesine sebep olmuştur. Osmanlı Sultanı veya Safevi Şahı daha geniş toprak hirsından dolayı hiç bir zaman belirgin bir coğrafi sınır ile memnun kalmamış, topraklarını daha da genişletmek istemiştir. Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları birbirine çok yakın siyasi, dini ve kültürel olgulara sahip olmalarına rağmen asla ortak bir amaç gütmemişlerdir. Ayrıca bazı özel gurupların göçlerinden ve ülkelerine sığınmalarından dolayı daha tehlikeli durumlar da yaşanmıştır. Avrupa ülkeleri, imparatorlukların münasebetlerinde belirgin veya etkileyici bir rol almamışlardır.

Destekleyici ve teşvik edici olarak davranmalarına rağmen, tarihsel araştırmalar her zaman imparatorlukların siyasi muhalefetlerinden ve savaşlarından faydalanmakta olduklarını göstermiştir. Osmanlı ile münasebette bulunan ülkelerden Avusturya ve İran, çoğu zaman endişeler konusu olmuştur. Çünkü eğer birisi ile barış sürecinde ise, muhtemelen diğer ile savaşta olma durumu söz konusu olmuştur (Hammer, 1992: 103). Bazı tarihçi araştırmacıların görüşüne dayanarak; dikkati çeken diğer bir konu, imparatorlukların siyasi anlaşmazlıklarının temelinde din ve mezhep hareketliliği yatmaktadır.

4.2. Politik Yapı; Devlet kavramın biçimlenişi

Siyasetin, kentsel alanların üzerinde olan etkisini anlamak için; iki imparatorluğun politik yapısının ve toplum yönetiminin irdelenmesinin yararlı olacağı görülmektedir. Hâlbuki hükümdarlar tarafından; imparatorluğun siyasi yönetiminde, Devlet kavramı gerçekleştirilmekteydi. Aşağıda açıklanacağı gibi, bir yandan Safevi Şah'larının siyasi iktidarı çeşitli kanıtlar ile saptanmakta, diğer yandan Osmanlı Sultanların siyasi fırsatları yakalama çabası görülmekteydi.

4.2.1. Devlet biçimlenişini etkileyen faktörler

4.2.1.1. Kabile, ırk ve beylikler

Safevi imparatorluğun kuruluşunda ve geleneksel yönetiminde tıpkı Selçuklu, Akkoyunlu ve Karakoyunlu, eski Türk devletler gibi başrole sahip olan beş kabileden²⁷ üçü, Anadolu bölgesinden gelmişlerdir (Roemer, 1986: 24). Ancak buna rağmen, devletin nüfus yapısı, İranlı ve Türkmenli ırklardan müteşekkildir. Bu durum her zaman rekabet ve tartışma duygusunu yaratmaktaydı ve böylece iç güvenliği tehdit etmekteydi.

²⁷ Başrolü oynayan kabileler; *Şamlu, Ostaclu*, Rumeli'ler Sivas'tan, Tekeli'ler Anadolu'nun güney bölgesi yani Teke'den ve Dul Kadir'ler dul kadir' den gelmişlerdir (Abedini, t.y: 72).

Şekil 4.2: Büyük Selçuk İmparatorluğun toprakları (1040-1157).

Şekil 4.3: Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerin toprakları (1437 - 1502).

Oğuzların Kayı aşiretinden oldukları²⁸ tarih araştırmacıları tarafından kabul edilmektedir (Dursun, 1989: 157-158). Osmanlı aşireti, Selçuklular zamanında Bizans imparatorluğuyla ortak sınırları güvende tutmak amacıyla Anadolu'da oluşturulan eski Türk siyasi örgütlenmesi gibi; Oymak, Boy(ulus), İl(devlet) hiyerarşisi şeklinde yerleştirildiler. Böyle bir yapıda toplum gibi her türlü siyasi

²⁸ Osmanlıların soy kütüğü ile tartışmalar için bk. Wittek, s.11-25; Akdağ, 1, s.131-140; Uzun çarşılı, Osmanlı Tarihi, 1, s.93-103; Pitcher, s,35

organizasyon, Âdemi Merkezlik veya Ülüş²⁹ sistemiyle yönetilmekteydi. Gayri Müslimler ve Türkler, Osmanlı imparatorluğun nüfus yapısını müteşekkil eden iki önemli ırktır. Eski Türk devletlerin hâkim niteliği olan âdemi-merkezlik, Fatih döneminde yerini egemenliğin bölünmezliğiyle değiştirdi. Ancak I. Ahmet'in iktidara gelmesi ile bu uygulama son bulur ve bundan sonra hanedanın en yaşlı üyesi, siyasi gücü elde geçirmiştir.

4.2.1.2. Din, mezhep ve tarikat

Din, insanların kültürel yaşamının önemli bir ögesi olarak, sosyal sistemi örgütlemektedir. İmparatorlukların din açılımında, Sünni ve Şii'nin resmi şeklinden farklı bir biçime sahip olması yatar. Bir yanda "Halk seven" bir İslam olan ve kendi toplumunda dünyevi özelliklere sahip Safevi'ler (Roemer, 1986: 12), diğer yanda siyaset ve din ilişkisi açısından, ilk dönem İslamiyet etkisi altında kalan topraklara göre, artık oldukça farklı bir biçimleniş sergileyen Osmanlı vardı. Aslında ne teokratik ne de laik bir model sunuluyor, belki "yarı Dini" bir sistem savunulmaktaydı (Dursun, 1989: 18-20). Dikkati çeken diğer bir konu ise; dinin toplumsal işlevlerinin zaman ve yer şartlarına göre değişken olmasıydı. Bu yüzden kimliğine karşı zihniyetin kazandırılması, halkın birleştirmesi ve örgütlenmesi, toplumun düzenlenmesi, sosyal yapının korunması, kültürün aktarılması ve en önemlisi olarak; Safevi-Osmanlı toplumunda siyasi ve ekonomik kararların meşrulaştırılması, dinin toplumsal işlevi olarak belirtilebilir. Safevi imparatorluğun ilk amacı olarak Mezhep değişimi; bir yanda iç işlerde olumsuz olarak sıkıntılı ve zor bir ortam doğurmakta ve diğer yandan dış işlemlerde ise kıskançlık ve rekabet duygusunu yaratmaktaydı. Oysaki bir yandan Safevi'nin Âli-Kapı yapısının karşısında Osmanlı'nın Babı-i Ali binası ve diğer yandan İstanbul'da Sultan Ahmet camisinin karşısında İsfahan'ın Şah Camisi yapılmaktaydı(Şeriati, 1990: 55,111). Bu binalar İslam ve din açısından çok önemli roller alıyorlardı.

²⁹ Bu uygulamada, devletin siyasi gücü hanedanın erkek üyelerin arasında bölünmekteydi. Ancak II. Mehmet'in ferman namesinden sonra, yerine "kardeşler arasında kanlı savaş hükmü" yayınlamaktaydı.

Şekil 4.4: Divan yolu caddesinin Babı-i Ali yapısı, 1918, çekilmiş bir fotoğraf.

Şekil 4.5: Nakş-ı Cihan meydanında Âli-Kapı yapısı, 1907, Ernst Hoeltzer tarafından çekilmiş bir fotoğraf.

Şekil 4.6: Sultan Ahmet Camisi, 1609 (Goodwin, 2012: 397).

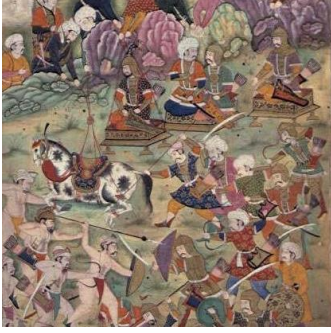

Şekil 4.7: Şah Camisi, 1611.

Yüzyıllar boyunca, her iki İmparatorlukta da din açısından çeşitli davranışlar izlenmektedir. İmparatorluklar bir yanda, aynı dini inanışa sahip olmalarına rağmen çoğu zaman savaştaydılar. Örneğin Sünni imparatorluk olmalarına rağmen Ankara savaşı Timur ve Bayezid arasında, Otlukbeli savaşı Uzun-Hasan ve II. Mehmet arasında olmuştur. Diğer yandan farklı mezhebe sahip olsalar bile, iyi derecede münasebetler kurmuşlardır. Karakoyunlu devleti ve Osmanlı imparatorluğu bu durumun örneği olarak verilebilir. Din ve mezhep etkisi, siyasi çatışmaları değişik şekilde sonuçlandırmıştır. Örneğin; bazı kaynaklarda Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı'ndan sonra Tebriz Şii insanlarıyla samimi davranışta bulunduğu yazar. Ancak Mısır'da Memluk hanedanı mağlup edip, korkunç şekilde onları öldürmüştür. Hâlbuki Memluk hanedanı Sünni hükümdarların en önemlisidir. Dolayısıyla bazı araştırmacılar tarafından; mezhep farklılıklarından kaynaklanan bazı düşmanlıklar ve katliamlar gibi dini düşüncelere dayanan nedenler, siyasi anlaşmazlıkların yüzeysel kabukları gibi kabul edilmektedir (Amiradosh, 2007: 6).

Şekil 4.8: İmparatorlukların Çaldıran savaşı, Sultan Selim ve Şah İsmail, 1514 (Selim-name, 1597-8: 113a).

Şekil 4.9: İmparatorlukların Ankara savaşı, Timur Han ve Sultan Bayezid, 1402.

Tarikat, toplumun yönetiminde ve insanların hayran edilmesinde, askeri bir araçtır. İmparatorlukların en önemli askeri gücü olarak görülen Kızılbaşlar ve Yeniçerilerin Sofi ve Bektaşî tarikatına dayanarak, özel kıyafetlere ve düşüncelere sahip oldukları bilinmektedir. Anadolu'nun sınır bölgeleri ile iç bölgeler arasında farklı bir din tablosu sergilenmektedir. Sünnî İslam'ın ve onun örgütlediği medreselerin hâkimiyetinde olan şehirlerde ulema tarafından tanımlanan; sapkın³⁰ ve dindışı düşünceleri temsil eden dervişler ve şeyhler için yaşam ortamı mümkün olduğu kadar zor durumdaydı. Bu koşullar onlara tehdit edici olmasına rağmen, İslam öncesi inançlardan beslenmelerinden dolayı halkın ve askerlerin üzerinde güçlü etkilerini devam ettirmişlerdir. Bu dini elit kısım, halkın siyasi önderleri olarak Moğollara ve Bizanslılara karşı yani halkın direnmesi ve ayaklanması gibi önemli siyasi muhalefetlerde de rol almışlardır (Dursun, 1989: 163). Wittek'e göre, "Osmanlı imparatorluğunu örgütleyen faktör kabile bağları değil, gazilik ve uhrevî düşüncelerle bağlanılan tarikattır" (Dursun, 1989: 158). Ahi önderleri grubunun en önemli üyesi olarak, erken Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesinde temel bir öğedir. Kendilerini takip edenleri, kendilerine inanan ve bağlılık gösterenleri savaşa göndermek konusunda ikna kabiliyetleri yüksekti. Ahiler, bir yanda muzaffer orduyla beraber stratejik alanları elde etmekte, diğer yandan insanları İslam'la tanıştırmaktaydı. Savaşların sonunda köyün idarisini de elde edip, zaviyeler gibi kamusal kurum kurarak oraları zenginleştiriyorlardı (Goodwin, 2012: 20). Dolayısıyla kendi istedikleri gibi fikri yaşam tarzına ve toplumsal davranışlara sahip olan insanlara, özgür bir ortam da hazırlanmaktaydı.

³⁰ Tasavvufî, Babai, Bâtîni ve Bektaşî gibi tarikatlar için söylenir.

Şekil 4.10: Kızılbaş askeri gücü.

Şekil 4.11: Yeniçeri askeri gücü.

4.2.1.3. Göç ve nedenleri

Tarikata olan bağlılık ve ülkelerinde yaşanan siyasi baskı gibi olgu ve oluşumlardan, insanların yaşadıkları topraklardan başka topraklara gitmesi ile göç kavramı doğmuştur (Amiradosh, 2007). Bu gibi durumlar o ülke topraklarındaki ziraat ürünlerinde ve vergi gelirlerinde azalmaya yol açmakta ve aynı zamanda hem insan kaynağı, hem de şehirlerin boşalması açısından da ülkeye zarar verdiği bir gerçektir. Tarihteki bazı Osmanlı Sultanlar ve Safevi Şah'lar bu durumu kendi siyasi güçlerini pekiştirmek için kullanmışlardır. Ayrıca bazen askeri amaçlardan dolayı sınırda olan özel ve stratejik bölgeler, bilinçli olarak boşaltılmaktaydı. Örneğin Kafkasya bölgesindeki köylülerin Safevi başkentine doğru göç ettirildikleri bilinmektedir.

Şekil 4.12: Osmanlı ve Safevi İmparatorlukların sınırında bulunan *Culfa* bölgesi(Blake, 2009: 21).

4.2.1.4. Esnaf ve sanatçılar

Bu toplumsal gruplar bir yandan halkın temsilcisi olarak devletin yanlış kararlarına ve işlemlerine karşı insanlar arasında bir dayanışma yaratıyorlar, diğer yandan siyasi amaçlara ulaşmak için sosyal ve dinsel örgütleri yönetiyorlardı (Rohani, 1987: 94). Bu şekilde ekonomik hayatın en önemli hareket aracı olarak görev görmekteydi. Eğer devlet temsilcisi yani dini âlimler ve esnaf arasında iyi bir ilişki kurulsaydı, imparatorluk başarıyla sosyal hayatına devam edebilir durumda demektir. Esnafın faaliyetlerinin zenginleşmesi, toplumun kentsel hayatının canlandırılmasında ve fiziksel gelişmesinde temel bir faktör olarak kabul edilebilir. Osmanlı imparatorluğunda esnaf düzgün ve disiplinli bir şekilde biçimlenmiş ve denetim sistemi uygun bir durumda yapılmaktayken, öte yandan Safevi toplumunda esnafın önemli rolü daha belirgin durumdaydı (Rohani, 1987: 95). Ancak ulemanın, esnaf üzerinde olan baskılarının da 16 ve 17. yüzyıllarda yoğunlaştığı bilinmektedir.

Şekil 4.13: Sultan Ahmet meydanında toplanan esnaf ve işadamları(Goodwin, 2012: 248,249).

Şekil 4.14: Nakş-ı Cihan meydanında toplanan esnaf ve işadamları(Blake, 2009: 118).

4.2.1.5. Geleneksel yönetim uygulamalarındaki değişiklikler

16. yüzyılın sonlarında, III. Murat tarafından devlet yönetiminde yaptığı değişiklikler tarihsel süreç açısından büyük önem taşımaktadır. I. Ahmet'in döneminde tahtın kolayca ele geçirilmesi örneğindeki gibi, şehzadeler bir dönem silahlı ve kanlı mücadeleler vermeden tahtı kolayca ele geçirmiştir. Oysaki bu insani düşünce, bazılarının göre Sultanın dünya görüşünden kaynaklanmıştır (Hammer, 1992: 142). Ayrıca bu yüzyıllarda Şehzadelerin sancak beyi olarak görevlendirilme geleneğine son verilir. Şehzadeler imparatorluğun haremde yetiştirildiklerinden, tahta çıkmadan önce, hayatı tecrübe edinmelerine fırsat verilmemiştir. Diğer bir yanda imparatorluk hayatının haremde yoğunlaşması valide sultanların nüfuzunu arttırmıştır (Hammer, 1992: 102; Suraiya, 2011: 90). Tecrübesiz Sultanların askeri ve siyasi başarısızlıktan dolayı, saltanat projesini başlamadan vaz geçtikleri görülmektedir. Genç yaşta tahta çıkan şehzadeler, uzun yıllar valide sultanların etkisi altındaydılar. Dolayısıyla valide sultanlar devlet yönetiminde rol alıp siyasi işler yürütmüşlerdir (Nayır, 1975: 9). Üste ifade edildiği nedenlerden dolayı tecrübesiz Sultanların devlet kararlarında yönetici olarak başarı fırsatları düşük olmasaydı eğer, imparatorluğun idari işlemleri padişah kızları ve kız kardeşleriyle evlenerek sadrazam görevine yükselen damatlara taşınmazdı (Nayır, 1975: 9 ve Suraiya, 2011: 90). Böylece bu dönemde saraydaki damatlar, yönetici eliti olarak nüfuzları artıp ve harem hiyerarşilerini teşekkül etmişlerdir. Ancak vezirlik mevkiinin, yetkili ve zeki üyeler yerine tecrübesiz yöneticilere, rüşvetle satılması nedeniyle devlet yönetim kadrosu zayıflamıştır. Dikkati çeken diğer bir konu ise; Safiye Sultan örneğindeki gibi valide sultanların mimarlık ve kentsel planlama faaliyetlerine katılmalarıdır.

Örnek olarak; Safiye Sultan tarafından yapılan İstanbul Eminönü'ndeki Yeni Cami, Lala Mustafa Paşa tarafından Erzurum'da yapılan Büyük Cami ve Sokullu Mehmet Paşa tarafından Payas yakınında yapılan Sokullu Mehmet Paşa külliyesi verilebilir (Hammer, 1992: 93,99).

Şekil 4.15: Payas Külliyesi, Sokullu Mehmet Paşa 1574(Hatay Kültür Envanteri, 2011: 52).

Şekil 4.16: Erzurum, Lala Mustafa Paşa camisi 1562 (Goodwin, 2012: 395).

4.2.1.6 Sosyal bunalımlar ve siyasi anarşi

Siyasi anarşi; müftüleri din adamı ve kazaskerleri hukuk adamı olarak, hatta sadrazam ve sultanları hükümet adamı olarak yani böyle yüksek mevki sahiplerinin birbiri ardına, bazen azledilmesi veya öldürülmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla böylesi dönemlerde iş güvencesinin olmayışından dolayı yeniçeriler ve ulema ayaklanmaları görülmüştür. Aynı dönemde, Osmanlı toplumunda ciddi bir şekilde sosyal bunalımlar baş göstermekteydi. Osmanlı imparatorluğuna büyük etkisi olan sosyal ve politik örgütlerin, bazı düzensizliklerden dolayı üst üste huzursuzluklar ve başarısızlıklar ortaya çıkmaktaydı (Nayır, 1975: 3). Bir yanda dış savaşların artmasına rağmen askeri başarıların seyrekleşmesi asker sınıfindaki büyük dönüşüme

sebepe olmuştur. Diğer yandan devşirme-kul bürokrasinin güçlendirilmesinden ve Türklerin nüfusunun azaltılmasından dolayı çıkan Celali isyanları Osmanlı imparatorluğu için ekonomik sorunlar çıkartmaktaydı. Asıl sorun köylerde *Tımar* sistemi ve merkezi hükümetin zayıflamasından yararlanan yerel yöneticiler, daha güçlü olmak üzeri heveslenip, çiftçi halkını zorlamaktaydı (Nayır, 1975: 10).

Dolayısıyla köylüler Anadolu ovalarını büyük ölçüde terk etti (Surayıya, 2011: 66). Bu durumda köylü başka bir bölgeye yerleşmiyor, isyancı Bey'inin itiraz bayrağının altına girerek onun sekbanı oluyordu. Böylece sekban sayısı köylü sayısına karşı çoğalarak, kentleri ezecek ve geçecek bir şekilde devlet ordusuna karşı çıkabilecek güce erişmekteydi. Dolayısıyla hem toprak geliri azalmakta, hem de ticaret ve haç kervanlarının hayatı tehlike altına girmekteydi. Ayrıca devşirme sistemi önemini büyük ölçüde kaybetti ve artık kapıkulu oğulları da büyük mevkileri alabiliyordu (Surayıya, 2011: 66). Ancak I. Ahmet devrinde dış savaşlar konusu tamamen kapandı, Celali isyanlar yatıştırıldı ve imparatorluğun bütçesi zenginleşti ve böylece Sultan Ahmet külliyesi gibi saltanat projelerin yapılımlarını sağlandı. Sultan Ahmet külliyesinin yapımı bugünkü meydanın biçimlenmesinde en büyük etkidir ve meydana ana fonksiyonu katan en büyük değerdir.

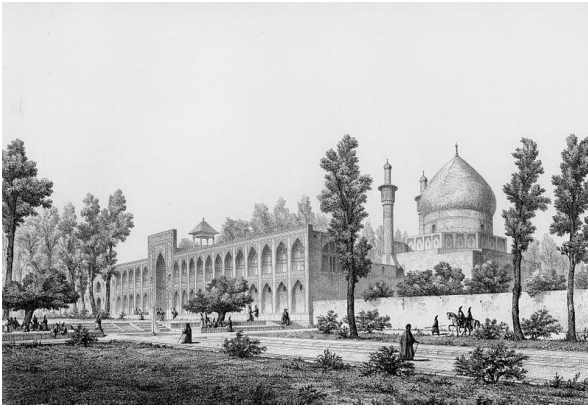
4.2.2 Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının askeri, siyasi ve idari yapısı

Safevi imparatorluğunda Şah, tarikat düşüncelerinden dolayı devletin en etkiyici otoritesi olarak, halkın yaşamına ve varlığına sahip olarak görülen bir güçtü. Bütün işlemler Şah'ın kararıyla ve divan tarafından yapılmaktaydı, oysaki Vekil veya Vezir-i Azam da etkili bir yöneticiydi. Bu durum tamamen sofı ve Türkmen örgütlerinden ilham alındığının göstergesidir (Savory, 2010: 165-166). Eyalet ve beylerbeyi en önemli siyasi yerleşimlerden olup, şehrin bütün vergi geliri aynı şehirde, halk ihtiyaçlarına karşılık ve askeri amaçlar için harcanmaktaydı.

Şekil 4.17: Safevi İmparatorluğun eyaletleri, J.B. Homann tarafından çizilmiş Şekiller, Grosser Atlas, Nüremberg, 1737.

IV. Bölümün 4.2.1.1 maddesinde bahsedildiği gibi; Safevi imparatorluğunun nüfus yapısını teşkil eden ırklar böylece devlet işine alınmışlardır: İranlılar divan işlemlerinde yani *ah_le kalem*³¹ ve Türkmenler askeri bölümünde yani *ah_le şimşir*³² olarak çalışmaktaydılar (Savory, 2010:162-163). Saltanata hizmet için oluşturulan atölyeler ve medreseler siyasi örgütlerin diğer örnekleridir. Kentlerin mimari biçimlenişi ve kent planlanmasında rol almalarının örneğinde olduğu gibi, bu atölyelerin Safevi Şahı için mali bir yararı olsa bile, devletin ihtiyaçlarına cevap verecek esnafların yetiştirilmesi görevini de üstlenmiştir. Medrese dinsel bir örgüt olarak, hukuk ve vakıf alanında oldukça önemli bir faaliyet göstermekteydi (Savory, 2010:164-165).

Şekil 4.18: Sultani medresesi, 1704(Blake, 2009: 168).

³¹ “Yazıcı” kelimesine karşılık gelen Arapça bir ifadedir.

³² “Kılıççı” kelimesine karşılık gelen Arapça bir ifadedir.

16. ve 17. Yy Safevi imparatorluğunun siyasi canlanması ile askeri-idari sınıfında bazı değişikliklerin gerekliliği ortaya çıkar. Bir yanda Şah'ı seven ve *Kul* askeri ordusu ile kızıl baş gücünü azaltmak üzere Ermeni, Çerkez ve Gürcü esirlerden oluşturulan ordu kurulur, diğer yandan sınır bölgesinden göçle gelen Kafkaly asiller devlet kademelerine katılarak artı bir güç yaratılır. Bu durumda ülke iç güvenliği, farklı bürokratlara görev dağılımı yapılarak sağlanmış oldu. Ayrıca kabileler ve gruplar arasındaki rekabet, daha fazla mimarlık ve kentsel planlama faaliyetlerini yürütmek için bürokratların hareketlenmesine sebep olur. İmparatorluğun eyaletleri yönetim açıdan Memalik ve has arazi olmak üzere iki gruba bölünmüştü. Ne var ki has arazinin vergi geliri direkt devlet hazinesine gönderiliyordu. Dolayısıyla şehrin gelişmesine ve zenginleşmesine katkı sağlamaktaydı.

Osmanlı idari sisteminin biçimlenişinde ise eski Türk geleneklerinin, İslam inançlarının ve Bizans imparatorluğunun etkisi gözlenir. Osmanlı imparatorluğunun yönetiminde Sultan ve hanedan en büyük hâkimiyete sahipken, diğer yandan imparatorluğun görüş ve düşüncelerini devam ettiren ve uygulatan ulema kesimin de etkisi yadsınamaz. Askeri sınıfı temsil eden kesim, silahlı olup, bir de vergiden muaf olmaları ve farklı giyimleri gibi bazı ayrıcalıklara sahiptiler. Ancak bunların karşısında tebaa yani halkın içindeki devlete vergi ödeyen yönetici sınıf yani reaya sınıfı vardı. Oysaki bu iki sınıf toplum ve devlet arasındaki farklılığı temsil etmekteydiler (Suraiya, 2011: 89). Bu arada askeri sınıf kendi içinde, birbirini etkileyen ve dengeleyen iki ögeden oluşmaktaydı (Dursun, 1989: 163). IV. Bölüm; 4.2.1.1maddesinde bahsedildiği gibi; bu iki öge Gayri Müslimlerden devşirilen Kapıkulundan ve Türk-İslam kökenli Ulemadan müteşekkildir. İlk olarak II. Mehmet tarafından kapıkulu kökeninden seçilmiş Vezir-i Azam, hem Çandarlı ailesi meşhur Türk hanedanlarını etkisi azalttı hem de devşirme sisteminin önemi arttırmıştır(Dursun, 1989: 179). Osmanlı imparatorluğunun toprakları, siyasi yönetim açısından Beylerbeyi(vilayet), Sancak ve Köylere(kaza veya taşra) bölünmekteydi(Suraiya, 2011: 259). İlk devirlerde Rumeli ve Anadolu iki önemli beylerbeyi olarak karşımıza çıkar.

Şekil 4.19: Osmanlı İmparatorluğun beylerbeylikleri.

Divan ve Kadılık en önemli siyasi örgütlerdendir. Divan-ı Hümayunda devşirme-kul bürokrasisi daha etkin durumda olsa bile, Taşra yönetiminde dini bürokrasinin daha etkili olduğu bilinmektedir.

Şekil 4.20: Osmanlı devletinde bir divan toplantısı.

Osmanlı askeri yapısı Yeniçeriler yani devşirme-kul sisteminden oluşan askerler ve *Tımar* Sipahileri ile biçimlenmekteydi. Ancak IV. Bölüm; 4.2.1.6 maddesinde bahsedildiği gibi; savaşların çoğalmasıyla asker sayısı bazı dönemlerde değişiklik göstermiştir. Böylece ocağa başka yollardan asker alınmasının gereği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla asker sayısı görünüşte çoğalsa bile, savaşa gidebilen asker sayısı artmamıştır. Askeri sınıfta değişiklik olarak *Tımar* Sipahileri yerine ateşli silahlara sahip olan piyade gücü gelmiştir. Nayır'a göre “Genellikle, yeniçeri ocağının bozulmasının III. Murat’ın şehzadeleri için yaptırdığı sünnet düğününden sonra başladığı kabul edilir...”(Nayır, 1975: 11). Osmanlı imparatorluğun askeri sınıfı için ihtiyaç olunan bütçe, tarıma bağlı kaynaklardan sağlanan gelirlerden oluşmaktaydı. Ayrıca bu geliri kaynağı yüksek mevki sahiplerin maaşlarını ve devletin mimarlık faaliyetlerini de karşılıyordu. Dolayısıyla asker ocağındaki ve gelir

dengelerindeki bozulma Osmanlı bütçesini de etki altında alarak, aynı zamanda mimarlık ve kentsel planlama projelerinin de sayısını azalmasına neden olmuştur.

Yeniçeriler ilk dönemlerden beri devşirme sistemiyle Gayri Müslim gençlerden seçilip ve özel bir eğitim ve yöntemle hazırlanmaktaydılar (Nayır, 1975: 11). Yeniçerilerin etkili rolünden dolayı ikametgâhları ve eğitim mekânları kentin önemli alanlarında yapılmaktaydı. Örneğin Osmanlı'nın ana kışlası Et meydanındaydı (günümüzdeki Beyazıd Şehzadebaşı bölgesi). Ayrıca Goodwin'e göre bir dönem, "At meydanında Ayasofya'nın karşısında, bir zamanlar bekâr Yeniçeriler için ocaklar ve mektep yerleri bulunmaktadır" (Goodwin, 2012: 241). Osmanlı imparatorluğu devşirme sistemini uygularken Hıristiyan bölgesinden en yetkili ve en çalışkanları seçiyordu. Dolayısıyla bir yandan kendi insan kaynaklarını zenginleştiriyordu, diğer yandan gayrimüslim ahaliden herhangi bir anlamda doğabilecek itiraz sistemini (ayaklanma gibi) başlangıç noktasında söndürmek için içlerindeki en yetenekli liderler toplamaktaydı. Burada dikkati çeken diğer bir konu, organize olan askeri gücün sarayın mutlakıyetine karşı kuşkusuz bir denge unsuru olmasıydı.

4.3. Sosyal Yapı; Kentsel alanları etkileyen sosyal faktörler

Safevi imparatorluğunun nüfusunu; bir yanda şehirlerde yaşayan İranlı sanatçı ve tacirler, diğer yanda köylerde yaşayan Kızılbaş Türkmenlerden oluşan göçebe ve çobanlar oluşturmaktaydı. Böylece iki grubun arasında yani göçebe ve yerleşik temsilci olarak, kıskançlık ve rekabet duygusu bulunmaktaydı (Roemer, 1986: 79). Eğer Safevi toplumunun sosyal yapısı piramit şeklinde düşünürsek, en üst bölümünde Şah, ortasında askeri ve ulema sınıfı temelinde ise halk yer almaktaydı. Şehirler direkt Şahın kararlarıyla ve kethüda aracılığı ile yönetilmekteydiler, ancak sosyal ve dinsel örgütlerin idarecisi yani şerif, kendi ünvanıyla halkın temsilcisi olarak, siyasi yönetimde yer almaktaydı (Savory, 2011: 177).

Şekil 4.21: Safevi İmparatorluğun sosyal yapısı(Savory, 2011: 175).

Safevi imparatorluğunun toplumsal yaşamını şenlendirme amacıyla bazı değişikliklerle ihtiyaç duyduğu dönemde; sınır bölgesinden içeriye göç eden Ermeni nüfus, İsfahan kentinin kuzey kısmına yani Golfa bölgesine yerleştirilir. Bu tür bir hareket, şehrin gelişim projesinin de başlangıcı sayılabilir. Mezhebin sıkıntılı ve zor ortamı değiştir ve herkes istediği mezhepte yer al alabildiği bir ortam yaratılır. Bu duruma bir örnek olarak; yerleştirilmiş Ermenilerin kendilerine ait kiliseler yaptırabilmeleri verilebilir. Osmanlı imparatorluğunun nüfus dağılımına bakıldığında da; Türkler ve Gayri Müslimlerin iç içe yaşadıkları bilinmektedir. Şehirlerde sanatçı ve esnaf kitlesi yaşarken, köylerde hem göçebeler hem de yerleşik tarımla geçinen köylü yer alır. Bu arada Türklerin yerleşik ve göçebelik yaşamının tarih boyunca devam ettiği görülmektedir(Cezar, 1977: 13). Kaza sosyal bölümlenmenin en küçük parçası olarak, Müftü, kadı ve kazaskerden müteşekkil olan bir konsey tarzıyla yönetilmekteydi. Kadılar³³ şehirlerde Osmanlı Sultanları tarafından; esnafın, sanatçının, mimarlık ve kentsel faaliyetlerin denetlenmesi, şehrin ekonomik olarak yönetilmesi ve vergi toplanması gibi işlemlerde görevlendirilmektedir. Ayrıca kadılar Sünni medreselerin hukuk ve ilahiyat uzmanı olarak mimarbaşı aracıyla Türk kentinin şekillendirilmesinde büyük rol almışlardır (Dursun, 1989: 275; Cezar, 2002: 153). Şehirlerin ve kentsel alanların çeşitli modellerde biçimlenişi; bir yandan da zaman ve mekân çerçevesinden bakıldığında, insanla toplum arasında başarılı derecede bir etkileşim kurulmasıyla gerçekleşmiştir denilebilir. Diğer yandan imparatorluklar siyasi gücü devletin sahip olduğu sosyal ve ekonomik durum ile doğrudan etkilenmektedir. Sosyal faktörleri iki ana grupta incelemek istersek, ortaya dünya görüşüne bağlı faktörler ile ve ekonomik faktör çıkar (Shhabi, 2009: 136).

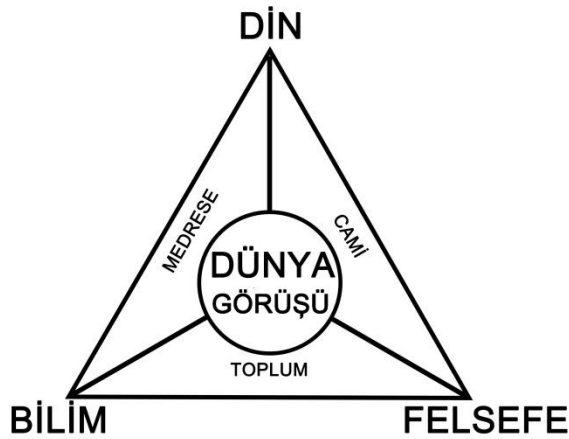
³³ Bunlar bir yandan toplumsal işlevlerini hukuk dışına taşınmaktaydılar, diğer yandan devletin mevki sahiplerin davranışlarını değerlendirmek, kamusal alanlardaki faaliyetlerini denetlemek ve onarım etkinlikleriyle uğraşmak gibi gündüz işlevleri de sürdürmekteydiler (Surayıya, 2011: 259).

Şekil 4.22: Osmanlı İmparatorluğun sosyal yapısı(Y.y, 1959: 1409).

4.3.1 Dünya görüşüne bağlı faktörler

Toplumla kurulan ilişkide, merkez yönetiminin insanlığa ve dünyaya olan bakışı arasında doğrusal bir orantı yatar. Bu bakış farklı düşünsel mezheplerde değişik olsa bile, temelinde din, bilim ve felsefe alanındaki kazanımlar ve birikimler yer alır.

Şekil 4.23: Dünya görüşünü oluşturan temel öğeler.

Hâlbuki söz konusu olan imparatorlukların farklı mimarlık ve kentsel tasarım eserlerinin incelenmesi; Safevi imparatorluğunda, dünya görüşü sosyal kavramlar üzerine dayanması ve Osmanlı imparatorluğundaki, dünya görüşü sembolik düşüncelerin temelinden yola çıkması ile sonuç bulmaktadır. Bazı devirlerde Osmanlı Sultanları, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik ortamda büyük

çaplı külliyeler meydana getirememiş olsalar da küçük ölçekli ancak mimari açıdan daha dikkat çekici binalar yaptırmışlardır(Cezar, 1977: 185). Ayrıca eski ve ünlü Bizans devrinin eserleri karşısında yükselecek anıtsal Türk mimarlığı, Türk Döneminin önemini vurgulamak için onlar gibi güçlü ve dayanıklı olmalıydı.

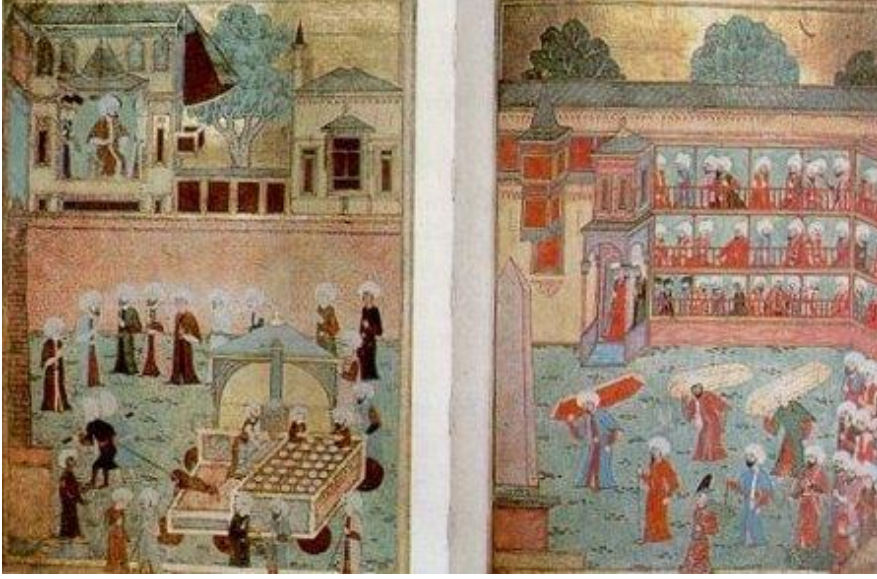
Safevi Şahları, dini ve kültürel ideolojilerin temeline dayanarak, büyük kararlar, iradeler ve değişiklikler ortaya kumuşlardır. Böylece yeni mimarlık ve kentsel planlama faaliyetlerinin başlama fırsatını elde etmekteydiler. Örnek olarak Şah Abbas Şii'ni resmi mezhep olarak tayin ettikten sonra; siyasi sınırlardan uzak kalmak, uygun ve müsait bir coğrafik ve iklimsel şartlardan yararlanmak ve kendi iradesiyle yeni bir şehir kurmak gibi bazı stratejik düşüncelerden dolayı, imparatorluğun başkentini Kazvin şehrinde İsfahan kentine taşıdı.

Dini görüşe bağlı olarak; Osmanlı'daki vakıf sisteminin, başkalarının yararlanması için malını, parasını, şahsi servetini ve mülkünü, belirlenen hizmetlerin yerine getirilmesi için bağışlayarak oluşturulan bir sistem olduğu ve kurumsal bir kimlik kazandığı bilinmektedir. Süreklilik arz eden bu kurumlar, hukuka uygun oluşturulur ve vergiden muaf tutulurdu. Vakıf sistemi, sadece İslam dünyası ile sınırlı olmayıp, aynı zamanda çeşitli bölgelerde ve bütün ilahi dinlerde etkili bir sosyal olaydır. Vakıf hem cami, medrese gibi tekparça yapıların yaratılmasında, hem de meydan, pazar yeri ve külliye gibi büyük ve bütüncül alanların biçimlenişinde etkileyici bir rol almıştır. Aslında vakıf, kentin farklı alanlarında ve mahallelerin arasında bir tür mekânsal birleşimi oluşturmaktadır. Dolayısıyla vakıf, kentin fiziksel yapısında kamusal alanların ve hayrat amaçlı binaların arasında ilişki yaratan bir faktör gibi düşünülebilir (Shhabi, 2009: 140). Vâkıfın bir yanda Safevi Şahın ve Osmanlı Sultanın sınırsız mülkiyetine karşı halkı için tek araç olması, diğer yandan hem özel gurupların arasında gücü ve serveti dengelenmesi hem de halk işbirliğini ve sosyal adaleti yaratması dikkat çekicidir. Ayrıca kendine ait olan binalardan, tarihsel olaylara ve olumsuzluklara karşı, muhafaza ve yenileme bedelini de elde etmekteydi. Böylece hem binaların hem de kentin sürdürülebileceğine vesile olması çoğu araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir (Rostemi, 2011: 5).

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı ve Safevi imparatorlukların kentsel gelişiminde ve zenginleşmesinde, vakıf örgütünün büyük bir rol aldığı görülmektedir. Vakıf külliyeler; ekonomik, dinsel, kültürel ve sosyal faaliyetleri bir yere getirmek için cami, medrese, çarşı, sibyan mektebi, han, kervansaray ve hamam ve gibi kentin

önemli odak noktalarını biçimlendiriyordu (Rostemi, 2011: 8). Örneğin İsfahan kentinin Nakşi-Cihan meydanını çevreleyen bütün dükkânlar vakıf eseridir. Ayrıca İstanbul'da Sultanahmet külliyesinde, meydan ve cami etrafındaki dükkânlar, oda ev ve hamam da vakıf eseridir. I. Ahmet ahlaklı ve dindar bir Sultan olarak cami yaptırmak kararına girişmesinin nedeni; bir yandan gördüğü rüyanın yorumunu, öte yandan Kuran tavsiyesini gerçekleştirmesidir. Dolayısıyla bir yanda bütün huzursuzlukları unutmak için ve diğer yandan kendisini Allah'a affettirmek için büyük bir cami yaptırmaya karar vermiştir. Bahsi geçen bu yapılar, her iki imparatorluk için de yöneticilerin dünya görüşüne bağlı olarak yaptırdıkları fiziki çevre ve dolayısıyla kentsel çevrenin biçimleniş örnek gösterilebilecek olayları ifade etmektedir.

Yaşam içindeki gelenek ve inançlar doğrultuda Kültürel açıdan; kültürel etkinlerin en önemli amaçları arasında toplumun hareketlendirilmesi, kaynaştırılması, birliktelik sağlanması, sosyolojik açıdan zenginleştirilmesi ve huzur ile buluşturulması yer alır. Yaşam gelenek ve inançlarına bağlı olan kültürel etkinler çoğunlukla, toplum üzerinden daha etkili ve görülebilir olabilmeleri için kamusal alanlarda yapılmaktaydılar. Ancak İslam düşüncelerinin etkisi altında kalan toplumlarda geleneksel kutlamalar, eğlenceye yönelik sadece dini ve bayram kutlamaları, düğün ve sünnet törenleri, spor yarışmaları gibi olaylardan meydana geliyordu. Hâlbuki özel süslemelerin Osmanlı mahalle dokusunu oluşturan organik, dar ve eğri büğrü sokaklarından taşınması güç olsa bile, uzun saçaklı ve cumbalı evler zorluk yaratsa bile bu duruma katlanırdı (Cezar, 1977: 156). III. Murat'ın Sultan Camisini Manisa'da yaptırmaya karar vermesi örneğindeki gibi durumlar ise, bir yandan imparatorluğun büyük kentlerindeki camiden dolu olmasından, diğer yandan Sofu İslam anlayışı ve onun geleneklerinden kaynaklanmış olabilir (Goodwin, 2012: 397). Osmanlı imparatorluğunda, Allah'tan başka her şeyin geçici olduğu inancı benimsendiğinden bütün yerel malzeme kaynağı hayırlı (hayrat olabilecek) binaların inşaatında kullanılmaktaydı. Evler ise daha az önemli olduklarından ve geçici yaşamın simgesi olarak kabul edilmelerinden dolayı daha niteliksiz malzemelerden (genellikle ahşap) yapılmaktaydı (Kuban, 2010: 260,261).

Şekil 4.24: At meydanında, Ekmekçi esnafının gösterileri, Sur Name'den, 1582 Nakkaş Osman tarafından çizilmiş.

Şekil 4.25: Nakşı Cihan Meydanında kılınan Kurban Bayramının namazı.

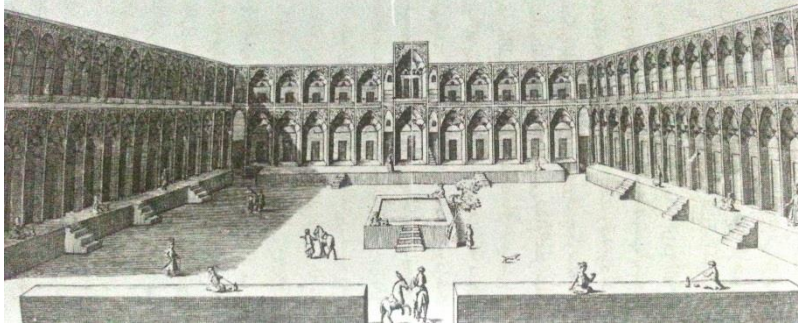
Safevi imparatorluğunda, siyasi başarıların veya Nevruz kutlamaları vesilesiyle kentin büyük meydanında, kamusal binalar tamamlanmış, aydınlatmalar ve su öğeleri yapılmıştır. Örneğin İsfahan kentinin meydanında bulunan önemli binaların ana kapısı Osmanlı ve Portekiz imparatorlukların savaşta yenilmesinden sonra bu önemli olaylar anısına yapılmıştır.

Osmanlı imparatorluğun gelenekleri açıdan, şeyhülislamın muhalefetlerini haklı görenler ayaklansa bile Sultan I. Ahmet arzusunu gerçekleştirmekte kararlı olarak Sultan Ahmet Camisini yaptırır. Osmanlı Sultanları için büyük çaplı külliye yapıldığında en önemli konu, yapılacak olan külliyenin yüzyıllar boyu sembolik

olarak dönemi ve sultanı yansıtaçağından, yer seçiminin doğru olarak belirlenmesiydi. (Nayır, 1975: 114)³⁴.

4.3.2. Finansal ve sosyo-ekonomik olgular

Her toplum gibi Osmanlı ve Safevi hükümdarlığında yaşayan toplumlar da ekonomik kazançlarını çok çeşitli yollardan elde ediyorlardı. Toplumda oluşan bu ekonomik durum, ticaret ve esnafların kazanç tarz ve metotları, aslında bir parça da kentin mimarisinin oluşumu ve gelişimini de etkilemiştir. Bu etki diğer ülkelerle kurulan ticari münasebetlerin sıklığı ve miktarı ile daha da pekişmekteydi (Rohani, 1987: 93). Safevi imparatorluğu örneğinde; mezhep birliği içinde olan Ermenilerin ticari işlemlerde çok aktif rol almaları, ticaret ortamında dış ülkelerle olan ilişkilerini de güçlendirmiştir. İlişkilerdeki bu yakınlık, ülkedeki esnafın durumunu olumlu yönde etkileyerek ekonomik yönden büyümelerini sağlamıştır. Dış ülkeler ile olan bağlantının sorunsuz yaşanması için farklı bölgelerde Şekil 26'daki örnek gibi çeşitli kervansarayların yaptırıldığı bilinmektedir.

Şekil 4.26: Abbasi kervansarayları(Savory, 2011: 189).

Bu durumda Nakşi-ı Cihan Meydanının yapılmasında, ticaretin ve ekonominin zenginleşmesi önemli bir saptama olarak karşımıza çıkar. Öte yandan bazı araştırmacılar tarafından, Osmanlı imparatorluğunun büyümesi ve hızla yeşermesinin ardındaki en önemli araçların içerisinde, ganimet elde etmesi kabul edilmektedir. Bu arada Osmanlı'daki *Tımar*³⁵ ve Safevi'deki *Teyol* gibi servet dağıtım sistemlerinin, devlet giderlerinin vergi açısından incelenmesinde yararlı olacağı düşünülmektedir. Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının askeri ve idari bürokrasisinde yüksek mevki

³⁴ Prof.D.Kuban'ın yorumudur.

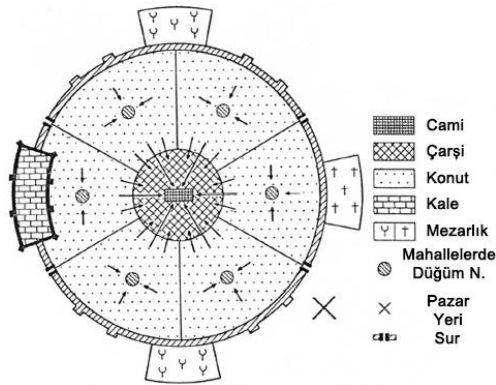
³⁵ Eski Türk yönetiminde; askerde ve kamu hizmetinde görev alan mevki sahiplerine ödenecek ücretler için, Osmanlı imparatorluğunda Tımar sistemi ve Safevi'de ise Teyol sistemi uygulanmıştır.

sahipleri köylerdeki tarım vergisini elde etmekteydiler. Osmanlı hanedanının üyeleri ve yüksek mevki sahipleri, kamusal külliyelerin inşaat masrafını kendi servetlerinden karşılardı (Surayıya, 2011: 514). Oysaki bu servetin kaynağı ticari faaliyetlerin geliri veya devlet tarafından tahsis edilen maaş değildi. Ancak hanedandaki kadınların mimarlık faaliyetleri sadece başkente sınırlanmamıştır. Sultan camisinin fetihten elde edilen ganimetlerle yapılması bir kuraldı. Osmanlı imparatorluğunda topraklar, mülk, vakıf ve miri olarak ayrılmaktaydı. Devletin bütçesi; temlik ve malikâne ismini alan tarım ve kırsal arazilerin gelirleri ile zenginleşmekteydi. Ancak ne var ki daha önce de bahsedildiği gibi, İmparatorluğun bütçesinde asker sayısının çoğalması ile cülus bahşişlerinin çokluğu ve saray giderlerinin artmasından dolayı bir sürü sıkıntılar yaşanmaktaydı.

5. OSMANLI VE SAFEVİ İMPARATORLUKLARIN BAŞKENTLERİNDE OLUŞAN MEYDAN OLGUSU

5.1. İslami Kentsel Olgusu

Bazı tarihçi araştırmacıların görüşüne dayanarak, Arap Halifeler tarafından kurulmuş şehirler, İslam kenti olarak tanımlansa da (Dehghanejad, 2007: 29)(Ek C'e bakınız). İslam egemenliğinde fetih edilen İranlı, Mısırlı ve Romalı yerleşimler, İslam kenti olarak tanımlanmaz³⁶. Genellikle Cami, kentin beyni olarak çarşıya yakın bir alanda yapılmaktaydı (Shafaghi, 2006: 54-55). Çarşının hemen dış bölgesinde ise mahalleler yer alırdı. Etnik ve mesleksi benzerliklerden, dinsel ve etnik yakınlıklardan dolayı gruplanmış mahalleler arasında, caddelerle bağlantı sağlanmaktaydı. Bütün kentsel öğeler, sur içinde yer alırken, savunma amaçlı kaleler ve saraylar hemen sura bağlanırdı. Mezarlıklar ise sur dışındaki alanlarda yer almaktaydı. Öte yandan, İslam kenti dinsel ve siyasi bir ortam olarak, insanlar için uygar bir yaşam armağan etmekteydi. İslam öğeleri kentle kurulan ilişkilerini, yapının uzantısıyla değil belki kullanıcıların faaliyetleriyle sağlanmaktaydılar (Kuban, 2010: 221). Dolayısıyla insanlar; camilerin içinde veya dış avlusunda hanlarda, kervansaraylarda, aslında bütün kapalı alanlarda toplanıyorlardı. Kullanılan tek açık alanlar, sadece çarşıyla bağlantısı olan sokaklar ve Haliç'teki rıhtımlar ya da kapanlarla sınırlıydı.

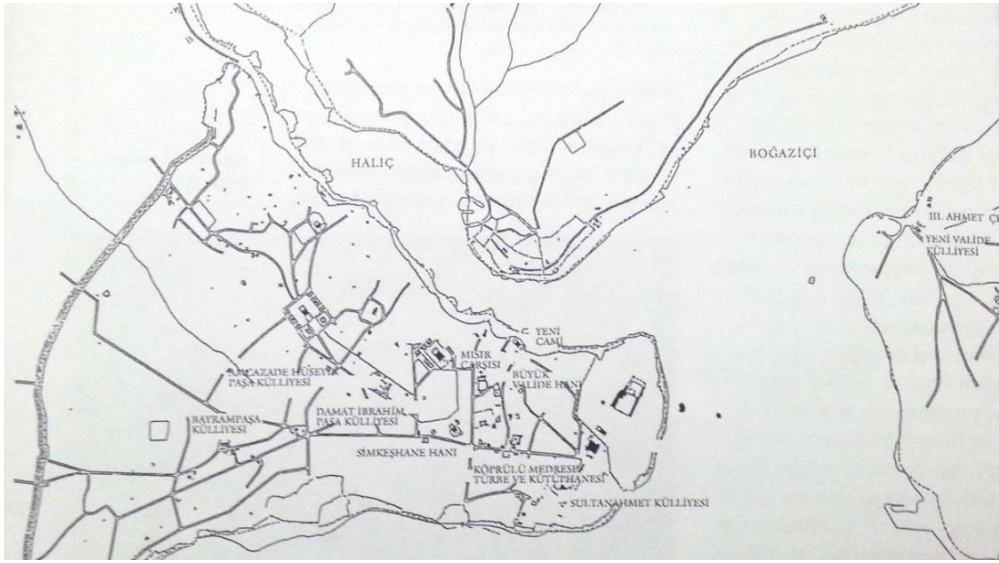
Şekil 5.1: İslami kentsel olgusu (Shafaghi, 2006: 56).

³⁶ Zidanv'in yaptığı bir alıntıdır (Dehkannijat, 2007: 29-30).

5.1.1. İstanbul kentin olgusu

16. Yüzyılın sonunda ve 17. Yüzyılda, nüfusun artmasına ve geniş toprakların elde edilmesine rağmen anıtsal boyutlardaki proje sayısı azalmaktaydı. İstanbul'un her köşesinde birçok cami ve kamu yapısı bulunmaktaydı. Ancak sık sık çıkan yangınlardan dolayı ahşap olanların yerine yeni cami ve konut inşaatı gerekmektedir. Bu aralarda; yaklaşık 150 yıl süren ve yoğun tempoya sahip olan yapım faaliyetlerinden sonra, İstanbul simgesel yapı açıdan sınır noktasına gelmişti ve devletin bütçesi giderek azalmaktaydı(Kuban, 2010: 269). Sultan camilerin; kent imgesine hâkim ve kentsel düğüm noktalarında inşat edilmelerinden dolayı yeni bir saltanat projesinin yerleşiminde büyük sorunlar yaşanmaktaydı. Bu durumda Sultan Ahmet Külliyesinin yer seçiminde çıkan problemler örnek verilebilir. Ancak sonunda Külliye'nin; tarihi yarımada'nın ilk iki tepesi arasında, Hipodromun güney ve İbrahim Paşa sarayının karşısında bulunan vezir ve paşa saraylarının yıkılmasıyla açılan alan üzerinde yapılması kararlaştırılmıştır.

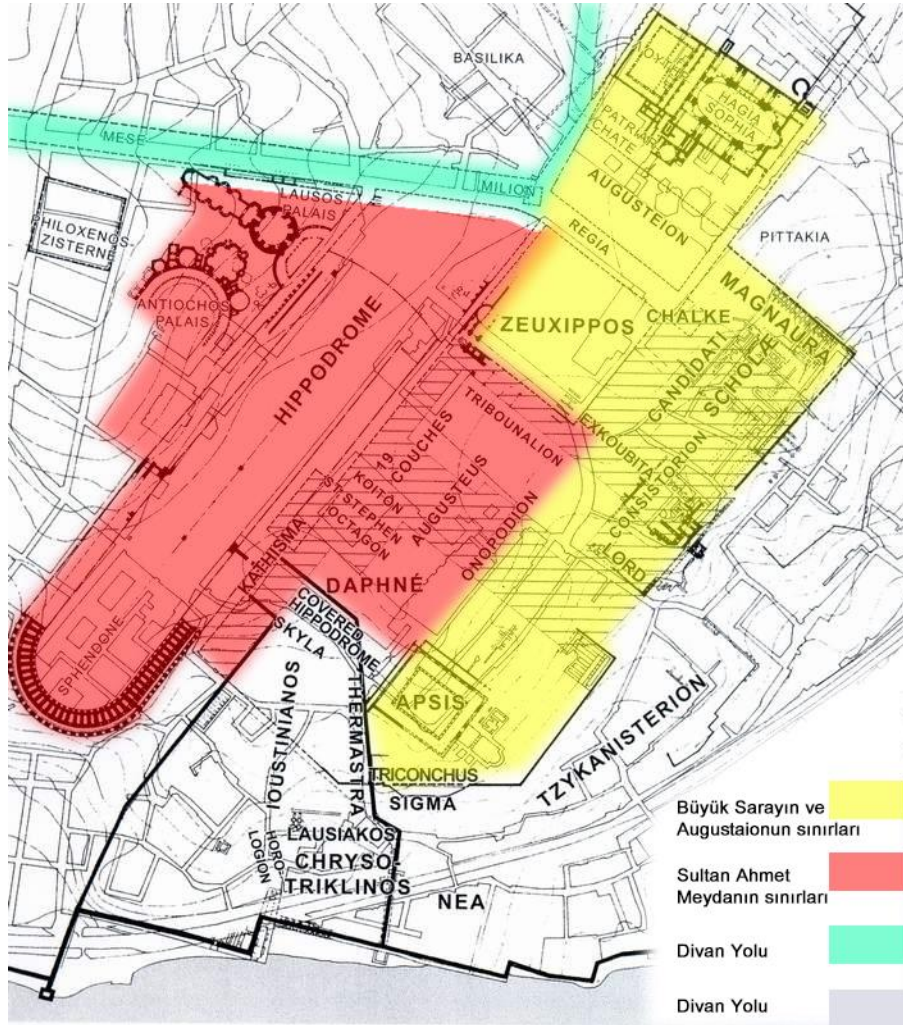
17. Yüzyılda sur dışına yerleşimler kıyıya paralel ve düzenli bir biçimde oluşturulmaktaydı. Eyüp büyük bir kasaba biçimine gelmişti, Haliç'te Tersaneden Sötlüce'ye, batı bölgelerde ise Topkapı dışındaki mahallelerde ve Tophane ile Beşiktaş'ta yeni yerleşimler oluşmaktaydı. Büyük mevki sahiplerinin sahil sarayları Beşiktaş'ta, Tophane ile Dolmabahçe arasında bulunuyordu (Kuban, 2010: 270). Büyük yangınlardan dolayı, yollar düzensiz bir biçime sahiplerdi.

Şekil 5.2: İstanbul'un kent planı, 1603-1730(Kuban, 2010: 274).

Bilindiği gibi Bizans döneminden işaret ögesi olarak; birçok tarihi ve siyasi olaylara sahne olan Hipodrom, Fetih'ten 17.yüzyıla kadar At Meydanının ismini taşıyan çoğu bayramlarda, şehzade sünnet törenlerinde gösteri alanı ve toplumsal mekânı olarak kullanılmıştır. Sultanlar ve büyük mevki sahiplerinin meydanın kuzeyindeki İbrahim Paşa sarayının hünkâr mahfelinde gösterileri seyrettikleri bilinmektedir. Bunun karşısında, vezirlere ve paşalara ait olan iki katlı binalar bulunmaktaydı. Sultan Ahmet Meydanının simetri aksı üzerinde yer alan Dikilitaş, Örme ve Yılanlı sütunlar ayakta durmaktadır.

17. Yüzyılda sokaklar sadece yayalar ve atlılar için uygundu. Ahşap evler ve dolambaçlı sokaklar, 20. Yüzyıla kadar İstanbul'un kentsel görünümünün sabit parçaları olmuşlardır(Kuban, 2010: 272). Böylece İstanbul kendine özgü bir yaşam imgesini oluşturmuştu.

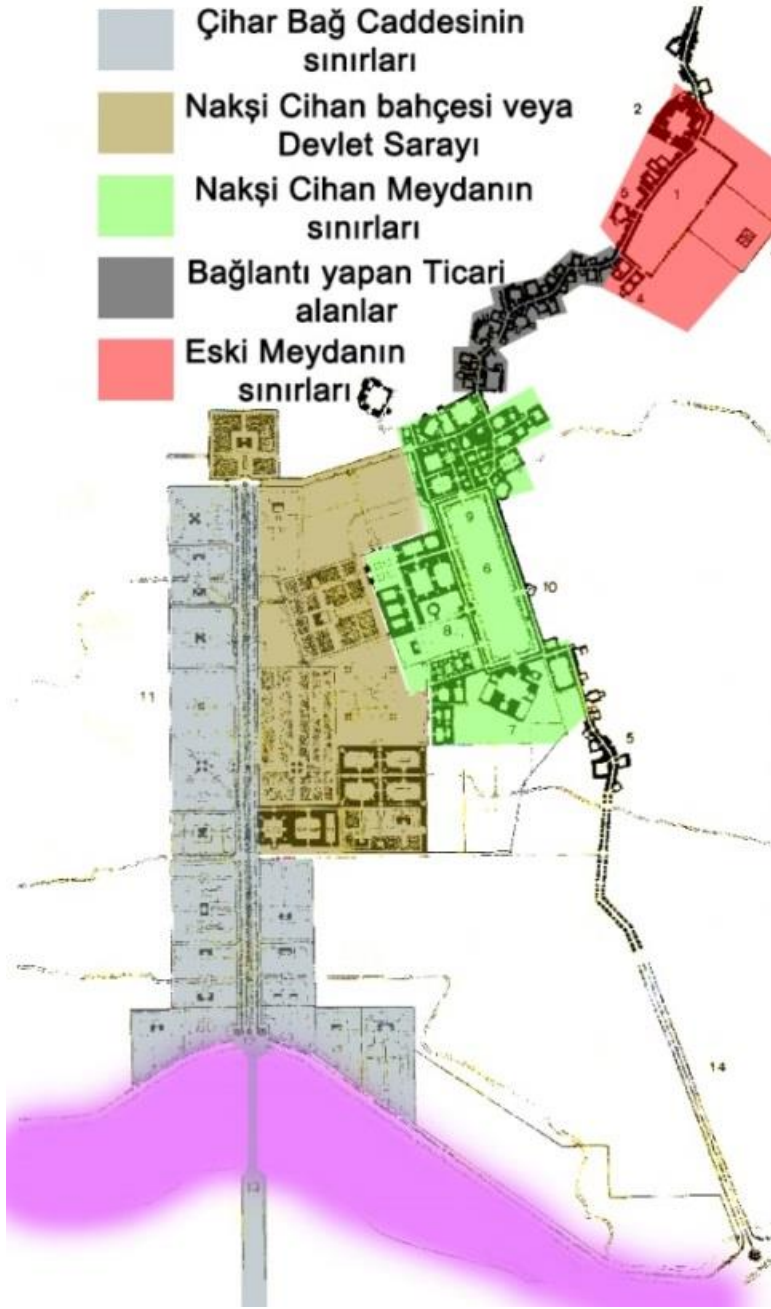

Şekil 5.3: İstanbul'un kent planı.

5.1.2. İsfahan kentin olgusu

İsfahan kentinin güney kısmında bulunan Zayende-rod çayı, bir engel olmadığı tespit edildiğinden 16. Ve 17. Yüzyılda yeni yerleşmeler ve bahçe-saraylar bu çayın kıyılarında yapılmıştır. İklimsel durumundan dolayı kent biçimlenişinde yön özelliğine önem duyulmuştur³⁷. İnsanla doğa ilişkilerinin temsilcisi olarak, *çihar* bahçeli caddesi ve bahçe-saraylar yapılmaktaydı. İsfahan şehrinin kentsel gelişmesi bir yandan tarihsel doku değerini kaybetmeden ve eski meydanın bütün dini ve ticari öğeleri muhafaza edilmesiyle, diğer yandan Keyseriye çarşısı ve Nakşi Cihan Meydanı gibi toplumsal, dinsel ve ticari bir ortam yaratılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Böylece meydan, çok çekirdekli geometrik bir biçime sahiptir. Kurucu kabilelerin açık ortama ve sur dışı alanlara, sevgi gösterdiklerinden dolayı İsfahan kentin sur içine hiç bir zaman hapsedilmedi. Ayrıca devletin yüksek mevki sahipleri, her gün ana sarayla bahçe-sarayların arasındaki mesafeyi gelip gitmeleri gerekmektedir. Yapılan köprüler ve yeni yerleşimler, nüfus çoğalmasına ve ekonomik zenginleşmenin de işaretidir. Safevi kentsel gelişiminde mahalle sosyal birim olarak önemli rol almıştır. Mahallelerde oluşan, sosyal kategori; mezhep ilişkileri, kabile gelenekleri ve meslek benzerlikleri üzerinde yapılmaktaydı. Ayrıca mahalle merkezinde yüksek mevki sahipleri tarafında Camiler, Hamamlar ve dükkânlar vakıf olarak inşa edilmekteydi. Coybare-Nemeti ve Derdeşt-Haydari mahalleleri bu duruma örnek verilebilir. Safevi kentlerinde tıpkı diğer İslam kentlerindeki gibi toplumsal yaşamda, çarşı önemli rol almaktaydı (Haneda, 2001: 153).

³⁷ İsfahan Kenti Kuzeybatı-güneydoğu yöne sahiptir.

Şekil 5.4: İsfahan kentin planı 1590-1613 (Hillenbrand, 2010:421).

6. SONUÇ ve DEĞERLENDİRMELR

Kent; insanların bireysel algılamalardan oluşan bir halk imgesine sahiptir, ayrıca çevresel ve insani niteliklerle sağlam bir işbirliğinin sonucudur. Kentsel alanların imgelenişinde bir yandan toplumsal ilişkiler ve işlevsel anlam önemli rol almaktayken, diğer yandan algılanabilen somut öğeler de kullanılmaktadır. Kentsel alanlar tarih boyunca farklı sosyal süreçlerde, kentin toplumsal yaşamının şenlendirilmesinde ve canlandırmasında önemli rol almaktadırlar. Meydanın ve Odak noktaların, biçimlenişi ve tarihsel yaşamını sürdürülebilmesi, araştırmanın en önemli amacı olarak belirlenmiştir. Tez çalışmasında; ilk başta belirlenmiş ana hipotezler, aşağıdaki yüklemelerle sonuçlanmıştır:

- Söz konusu olan imparatorlukların farklı mimarlık ve kentsel tasarım eserlerinin incelenmesi; Safevi imparatorluğunda, dünya görüşünün sosyal kavramlar üzerine dayanması ve Osmanlı imparatorluğundaki, dünya görüşünün sembolik düşüncelerin temelinden yola çıkması ile sonuç bulmaktadır. Böylece insanların bireysel ve toplumsal yaşamlarının bütün boyutları; İmparatorlukların sosyal ve dini kararları tarafından etkilenmektedir.
- Devlet biçimlenişini etkileyen faktörleri araştırarak; imparatorlukların Sultanlardan ve Şahlardan hariç bütün mevkileri, etken rollere sahip oldukları tespit edilmektedir. Böylece mimari-kentsel planlama faaliyetleri; siyasi durumlardan kaynaklanarak imparatorlukların yüksek mevki sahiplerinin ve kadınlarının arasında yaygınlaşmıştır.
- Tarihsel dönemlere ait olan kale kentler, bölgesel nedenlerden dolayı şato tipine ve üç bölümlü yerleşim biçimine sahip olan şehirler, önemli dünya görüşlerinden etkilenen ordugâh kasabalar ve üç sura bölünen kentler, farklı kentsel olgular olarak incelenmiştir. Böylece Doğu Roma ve Bizans, İran ve Orta Asya, İslam ve Arap dünyası, Türkler ve Anadolu gibi sosyal süreçlerin, kent kavramının şekillendirilmesinde büyük rol aldıkları tespit edilmiştir.
- Büyük bir kentsel planlamanın ve güvenli bir mimari çalışmanın başlanmasının gerekli şartı, uygun ve müsait siyasal bir ortam sağlanmasıdır. Böylece

İmparatorlukların eski başkentlerinde; yıllar boyunca, bazı içsel ve dışsal faktörlerden dolayı çarpıcı bir kentsel gelişimi başlanamamıştır.

Araştırmanın çoğu vurguları; hem Osmanlı sultanların siyasi fırsatları ve sosyal olgu, görüş ve düşünceleri, hem de Safevi şahlarının siyasi iktidarı ve sosyal dünya görüşleri üzerinde oluşturulmuştur. Başka bir deyişle; Eğer imparatorluğun şahları veya sultanları savaflara katılırsa, toplum yönetiminin ve gelişiminin fırsatını kayıp etmiş durumda demektir. Sultanların ve Şahların siyasi iktidarından dolayı iç güvenlik sağlanır ve böylece hem ekonomik durumu zenginleşecektir, hem de mimari-kentsel planlama çalışmalarının sayısı artacaktır. Osmanlı imparatorluğunda hem hukuki hem de dini ve aynı zamanda Safevi imparatorluğunun da siyasi iktidarının ve ekonomik gelişiminin, kentlerin biçimlenmesindeki rollerini keşfetmek, çalışmaya yön vermiştir. Kent insanlar bakımından imgelenebilen ve algılanabilen bir nesne olarak; çevresel öğelerle insan arasında olan iki yönlü bir sürecin sonucudur, aynı zamanda hem tecrübelerin hem de anlık algılamaların etkisi altındadır.

Geçmişten günümüze kadar; insanın hayat boyunca yaşadığı bütün saf ve temiz tecrübeleri, farklı zamanda ve değişik mekânlarda fiziksel ve duygusal açıdan farklı hissedilebilir. Ancak gelecek zamanlar için ne gibi biçimler düşünebilir? Bu çalışmanın temel vurgusu olarak; *Meydanın* insani bir “tecrübegâh” olarak diğer sanatsal ortamlar (Sinema ve tiyatro) gibi bütün öğeleri birleştirerek “*Yaşam Kurgusunu*” iki sekanslı bir biçimde belirlenmesi istenilmektedir. Farklı kültürleri paralel şekilde irdelemek ve çeşitli bilimsel alanlarda (Tarih, Mimarlık, Kentsel planlama) araştırmak, bu çalışmaya büyük değerler katmış ve araştırmacının kendisine büyük öğreti sunmuştur. Dolayısıyla bu araştırma kapsamında toplanan bilgi ve belgelerin bu konuda çalışacak diğer araştırmacılara veri sağlaması arzu edilmektedir.

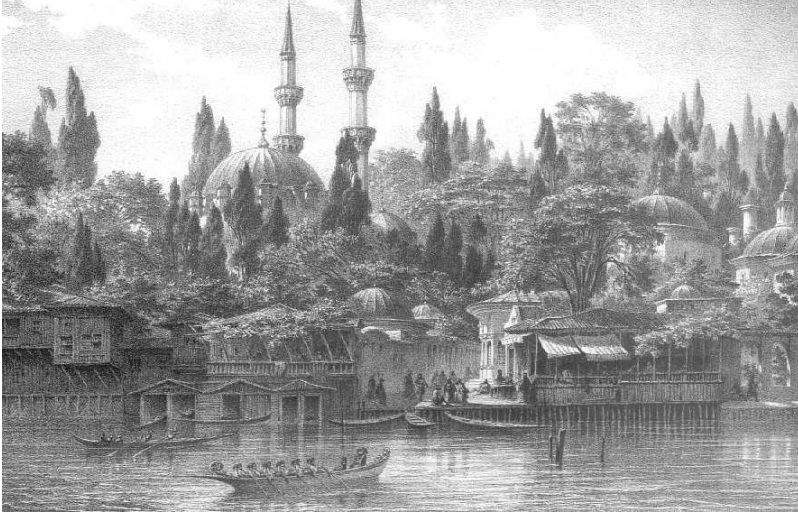
KAYNAKLAR

- ABEDİNİ, Abolfezl; “Safevi Döneminde İran ve Osmanlı Sosyal Münasebetleri”, Tahran, **Dış İlişkilerin Tarihi Dergisi**, sayı 41, t.y, s. 61-78.
- AMİRADOSH, Mohamad Husyen; “Safevi Döneminde İran’la Osmanlı Arasında Münasebetler”, Tahran, **Zaman Dergisi**, sayı 50, 2007, s. 4-12.
- AYVERDİ, Ekrem; **Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri**, Ankara, Doğuş şirketi matbaası, 1985.
- Bir heyet tarafından hazırlanmıştır; **Mufassal Osmanlı Tarihi**, İstanbul, Tan Matbaası, 1959.
- BLAKE, Stephen; **Half the World: the Social Architecture of Safavid İsfahan**, çev. Mohamad Ahmediniyat, Tahran, Khak Yayınevi, 2009.
- CEZAR, Mustafa; **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, İş Bakası kültür yayınları, 1977.
- CEZAR, Mustafa; **Osmanlı Başkenti İstanbul**, İstanbul, Mas Matbaacılık, 2002.
- CEZAR, Mustafa; **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar sistemi**, İstanbul, MSÜ Yayını, 1985.
- ÇAKILCIOĞLU, Mehmet, Reyhan Sema ve Timuçin Kurt; **İstanbul Meydanları**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2010.
- DEHGHANEJAD, Fateme; **İsfahan Kentin Eski Dokusu**, İsfahan, İsfahan kentin Belediyesi, 2009.
- DURŞUN, Davut; **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İstanbul, Gümüş Basımevi, 1989.
- BOSWORTH, Edmund; **Historic Cities of the Islamic World**, Boston, Leiden, 2007.
- Bir heyet tarafından hazırlanmıştır; **The Cambridge History of Turkey-The Later Ottoman Empire 1603-1839**, Ed. Suraiya, Faroqi, çev. Fethi Aytuna, İstanbul, Kitap Evi, cilt 3, 2011.
- ELDEM, Sedat Hakkı; **Türk Bahçeleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları, 1988.
- GELDER, Jan Van; **Eastward Bound: Dutch Ventures and Adventures in the Middle East**, Ed. De Moor, Londra, Atlanta, 1994.
- GOODWIN, Godfrey; **A History of Ottoman Architecture**, çev. Müfit Günay, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001.
- BAĞBAŞI, Gülbin; “İstanbul Kent Meydanlarının Peyzaj Mimarlığı ilkeleri Açısından irdelenmesi”, **Yüksek Lisans Tezi**, Bartın Üniversitesi, Peyzaj Mimarlığı Fakültesi, 2010, s. 5-6.
- HAMMER, Purgstall; **The History of the Ottoman Empire**, çev. Erol Kılıç, Mümin Çevik, İstanbul, Üçdal Neşriyat, cilt 1, 1992.
- HANEDA, Masashi; “İsfahan Kentin Dokusal özellikleri - Geç Safevi Dönemi”, Tahran, **Vakıf Miras Cavidan Dergisi**, çev. Nezhet Ahmedî, sayı 33-34, 2001, s. 149-164.
- KEVIN, Lynch; **The Image of the City**, çev. İrem Başaran, İstanbul, İş Bakası kültür yayınları, 2010.

- KUBAN, Doğan; **İstanbul Bir Kent Tarihi**, ev. Zeynep Rona, İstanbul, İř Bakası kültür yayınları 2010.
- MAHJOR, Firoz; “Safevi Döneminde Şehirlerin Kentsel zelikleri”, Tahran, **Coğrafik Araştırmalar Dergisi**, sayı 65, 1999, s. 65-73.
- MCGLYNN, Sue; **Responsive Environments**, ev. Mustafa Behzadfer, Tahran, Sanat ve bilgi niversitesi, 1985.
- NAYİR, Zeynep; “Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Kllyesi ve Sonrası” **(1609-1690), Doktora Tezi**, İstanbul, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1975, s. 3-37.
- PUNTER, John; **Design Dimension of Planning**, United Kingdom, Routledge, 2013.
- ROEMER, Hans Robert, Savory, Roger Mervyn, Ferrier, Ronald ve Hillenbrand, Robert; **The Cambridge History of Iran**, Londra, Cambridge niversitesinin yayınevi, cilt 6, 2010.
- ROHANİ, Seyed Kazem; “Safevi Döneminde Esnaf ve Sanatçılar”, Tahran, **Keyhan Endiře Dergisi**, sayı 14, 1987, s. 91-96.
- ROSTEMİ, Ghahraman, SALEHİ, Seyed Ahmet ve KELANTERİ, Husyen; “İslami Kentlerin Biçimlenişinde Vâkıfın Tarihi Rolü”, Tahran, **İran ve İslam kentlerde Araştırma Dergisi**, sayı 1, 2011, s. 33-44.
- SAVORY, Roger Mervyn; **Iran Under The Safavids**, ev. Azizi Kambiz, Tahran, Sahar, 21. Baskı, 2012.
- SHAFAGHİ, Siros; **İsfahan’ın Büyük arşısı**, İsfahan, İsfahan kentin Belediyesi, 2006.
- SHARİATİ, Ali; **Ali Őia’sı Safevi Őia’sı**, ev. Artinli Feyzullah, İstanbul, Yöneliř, 2. Baskı, 1990.
- SHHABİ, Seyed Mohamad Reza; “Kentsel Alanların Şekillendirilmesinde Vâkıfın Teorik Temellerin Etkisi”, Tahran, **Coğrafi Araştırma Dergisi**, sayı 72, 2009, s.135-150.
- STANFORD Shaw; **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, ev. Mehmet Harmancı, İstanbul, E Yayınları, cilt 2, 1982.

EKLER

EK A; Osmanlı döneminde, İstanbul'un sur dışında yerleşmeler

Şekil A.1: Eugène Flandin'in Eyüp iskelesi ve Eyüp camiini yansıtan gravürü.

Şekil A.2: Üsküdar kayıkçı iskelesi ve Valide Sultan camiinin Eugène Flandin tarafından çizilmiş gravürü.

EK B; Dönüşüm dönemi

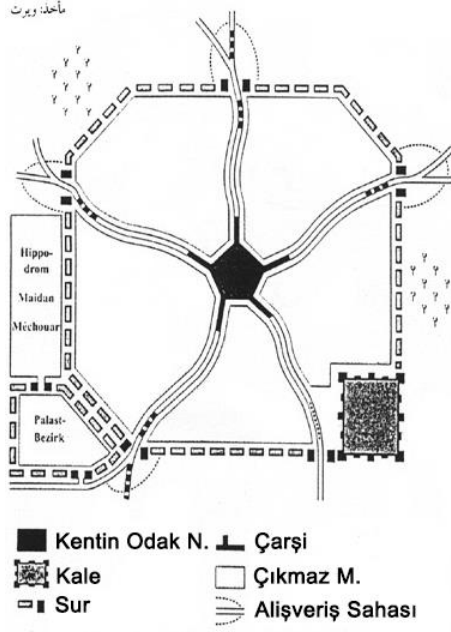

Şekil B.1: Çihar Bağ caddesinden, Cornelius de Bruyn tarafından çizilmiş bir Şekil, 1703(Blake, 2009: 108).

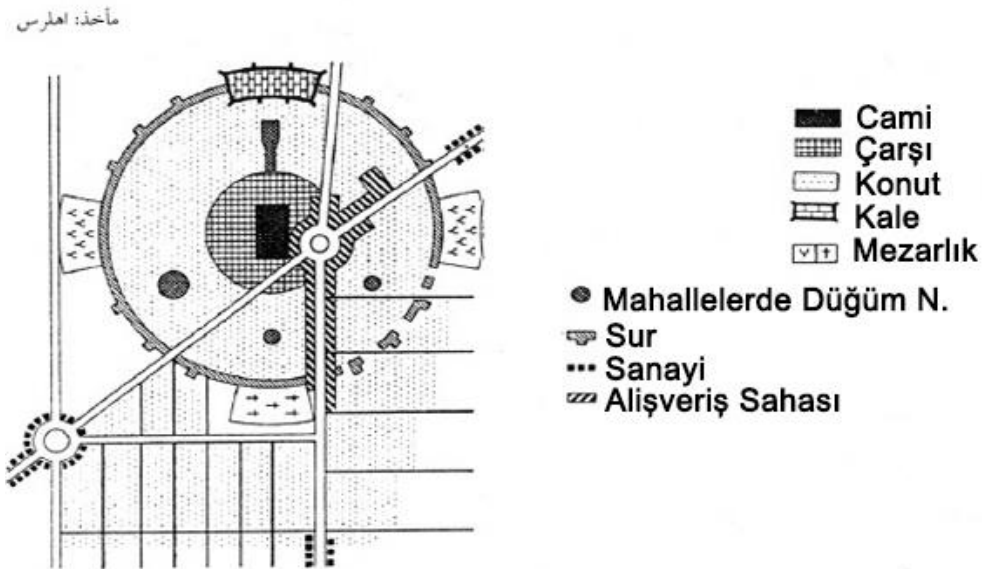

Şekil B.2: Allah-verdi han köprüsünden, Cornelius de Bruyn tarafından çizilmiş bir Şekil, 1703(Gelder, 1994: 78).

EK C; İslami kentsel olgusu

Şekil C.1: Wirth tarafından önerilen bir İslami kent olgusu(Shafaghi, 2006: 57).

Şekil C.2: Ehlers tarafından önerilen bir İslami kent olgusu(Shafaghi, 2006: 57).

ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyadı: Amir Reza Nabatchian

Doğum Tarihi ve Yeri: 05.08.1984 - İRAN

E-posta: amirnabatchiyan@yahoo.com

ÖĞRENİM DURUMU:

- **Lisans: 2088, Zanzan Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Mimarlık Bölüm**

MESLEKİ DENEYİM VE ÖDÜLLER:

TEZDEN TÜRETİLEN YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- Amir Reza Nabatchian, *Effective Ideology on Urban Spaces in the Capital of the Ottoman Empire and Safavid*, *Movements & Outsiders in the History of Architecture*, 2014, ISBN:978-605-5120-71-9.